

I	31687
B-720	

№ 3 БІБЛІОТЕКА СОЦІАЛЬНОЇ ПОВІСТІ № 3

ІВАН ФРАНКО

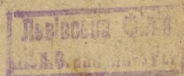
891.79-3

Ф. 83

VOA CONSTRICTOR

(ЗМІЙ-ПОЛОЗ)

~~98118~~

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Харків

1932

Київ

Зам. № 279.

~~336 741~~
~~80 43~~

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 31684

Ф/І
Б-720
1936

Укрголовліг № 311 (363). Тираж 50.000. 4 $\frac{1}{2}$ др. арк. Ост. 364. Б-6.

ПОВІСТЬ „VOA CONSTRICTOR“ ТА ЇЇ АВТОР.

Автор повісти „Voa constrictor“ відомий усій Україні письменник — Іван Франко. Жив він і працював в Галичині, яка зараз стогне під ярмом шляхетської Польщі.

Народився І. Франко р. 1856, а помер р. 1916. Виступивши, як сам каже, на літературно-громадську ниву „в пору великого перелому“ в громадському житті Галичини, Франко вписав в історію громадської думки найбільшу її сторінку і в українській літературі посів одно з найперших місць. „Перелом“ цей лежить поміж двома знаменними історичними датами — між 1848 роком (рік революції) та початком широкого розвитку організованого соціалістичного руху, що до нього широко та активно прилучалася маса трудящих Галичини.

Франко своєю літературною і громадською діяльністю різко відштовхнувся від сучасного громадського і літературного життя Галичини, що все було пройняте угодовством, зіпсоване „подачками“ від „його величності цісаря“ австрійського попам, клерикалам, націоналістам, культурникам галицьким, що довгі роки дурили галицького селянина, пророкуючи йому краще майбутнє на тому світі. І. Франко рішуче порвав з цією цвільлю галицького життя й рішуче обрав іншу стежку для своєї діяльності.

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життєм,
З давніх брудів і думка розкута,
Ожиємо, брати, ожием, —

отаким новим і бадьорим мотивом залунав голос І. Франка-поета в Галичині. Це був голос новий, він, мов вітер, зірвався над Галичиною та в затхлу атмосферу громадського життя приніс нову, свіжу течію повітря.

До цього голосу почала прислухатися молодь, робітництво й селянство, що відчували на собі гніт, визиск капіталу і під впливом цього поривалися до боротьби з утиском. Голос І. Франка знайшов відгук у робітничій та селянській визискуваній масі. Голос цей не міг не знайти собі відгону й серед молоді, що теж поривалася до боротьби.

Немає такої ділянки літератури, до якої б не доложив Франко своїх рук, якої не збагатив би своєю працею.

Поет і белетрист, автор цікавих творів для дітей та молоді, критик і історик літератури, дослідник соціально-економічного життя, популяризатор майже у всіх ділянках науки, улюблений серед селянства агітатор — ось діяльність Івана Франка на громадській та письменницькій ниві.

Багатюща літературно-наукова спадщина Франкова; з неї жилося не одно покоління української молоді, в ній знаходили вони свіжі, бадьорі настрої, що загартовували до боротьби, показували, як ставати „до бою нового“ з світом старим, з царями й тиранами за світ новий, за „братерство велике, всесвітнє“.

Син бідака-коваля, син пригнобленого народу, позбавленого найменших не тільки національно-політичних, ба навіть людських прав — Франко пройшов важку путь. Щоб заробити шматок дуже гіркого хліба, зазнав він чимало лиха та знущання від поліцаїв „його величності“ цісаря австрійського, що царював тоді в Галичині. Але Франка це не зломило; не зломило це й Франкової віри в те, що

Через хвилі мутні та бурхливі
До щасливих країв допливем,

тільки треба

Не ридать, а здобувати
Хоч сиnam, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Перше, що побачив Франко на своєму житті, це надлюдську працю трудящого люду, знущання, визиск. Ще дитиною Франко замислювався, звідки оті злидні, ота безпорадність, темрява, безправ'я галицького селянина й робітника — „хлопа“, отого „бидла“, як звали його пани та підпанки.

І з того часу Франко вже непримиренний ворог усякого поневолення та тиранства.

З тим поневоленням, з тим тиранством ціле своє життя не міг він помириться, і свої сили віддав на боротьбу за кращу долю тих, кого за людей не мали, тих, хто мовчки, не розгинаючи спини, мусів працювати на глитаїв-капіталістів.

Р. 1848 в Галичині скасовано кріпацтво, на ті часи припадає й розвиток організованого соціалістичного руху.

Після скасування кріпацтва починає в Галичині розвиватися капіталізм. Проте, хоч країна мала невичерпні джерела природних скарбів, промисловість розвивалася дуже повільно.

Спричинилася до того далеко минувшина. Ще до 1772 р. Західня Україна — Галичина — належала польській державі. Владуща кляса — поміщики — експлуатували країну, і країна убожіла, вага та сила міст меншала. Не краще країні було й під Австрією. 1876 р. в Галичині було всього 111 606 робітників та 65 611 підприємців. Це показує, що в Галичині тих часів було лише дрібне ремісництво.

На початку XX століття (1902 р.) промислові підприємства поділялися так: дрібних ремісничих майстерень з 1—5 робітн. було 149 441; з 6—20 робітн. — 3520; до 100 робітн. — 600; фабрик з 101 — 100 робітників — 93 та великих фабрик, де робітників було понад 1000 чол., — тільки 4. Отже, 97,2% усіх промислових підприємств були дрібноремісницькі. Промислового пролетаріату, що працює по великих фабриках, було тоді менше як 27 000 чол., тобто, кругло беручи, 9% усіх робітників, разом з дрібними ремісниками.

Мало не половина землі була в поміщиків; 1875 р. великі поміщики мали 42,36% усієї землі, а селянам належало 57,64%. За 56 років великих землевласників поменшало вчетверо, а землі в кожного стало втриє більше. В той самий час селянських дворів побільшало вдвоє. 1902 р. селянських дворів, що мали не більше як по 2 гектари, було 44%, а таких, що мали не більше як по 5 гектарів, — 80%.

Як скасували кріпацтво, на плечі селянські лягли викупи та податки. Мало не 58% усіх державних податків платили селяни. Селяни пухли з голоду, продавали землю, шукали кращої долі

по містах, їхали до Америки. Робочих рук раз-у-раз більшало, нерозвинена промисловість не могла дати всім роботу. Багато безробітного пролетаріату жило жебрацтвом, даремно мріючи знайти хоч будь-яку роботу, та й ті, що роботу мали, не виходили з злиднів, не кажучи вже про те, що їх страшенно експлуатували.

Той, хто на чолі стояв громадського життя, хто називав себе „заступником“ народу, — інтелігенція — дбала тільки про себе, про власний добробут, зацікавлялася ласки в цісарських міністрів, а про селян і робітників і не думала, вони її не цікавили, бо захоплювалася мертвою, нікому не потрібною суперечкою — якого алфавиту, якого правопису вживати, якого „обряду“ в церковному житті додержувати. Бо „заступниками“ народу вони були лише на словах, на ділі лише допомагали утискувати трудящі маси капіталові та йому й служили вірою та правдою.

Іван же Франко був іншого соціального походження, й це повинно було відбитися на його діяльності.

Івана Франка справедливо вважають за першого українського письменника, що дав зразки справжньої соціальної повісті, перший показав шляхи соціального визволення трудящих.

В своїх повістях він дійшов великої майстерності, дав цілу галерію робітників, селян та хижаків-експлуататорів.

В своїх творах яскраво малює Франко картини боротьби цих протилежних соціальних угруповань, і в цій боротьбі він завжди з пригнобленими трудящими масами. Змальовуючи боротьбу пролетарів з ненажерливими експлуататорами-капіталістами, боротьбу за тих часів ще неорганізовану, стихійну, Франко викриває її природу, показує, як розвивалася вона в умовах капіталістичного ладу.

Повість „Boa Constrictor“ — це один з найхудожніших творів Франкових. У цій повісті автор показує представників капіталу, хижака Германа Гольдкремера та робітників, що з нафтових джерел здобувають йому нафту.

Про те, як доводилося працювати на нафтових промислах в 70-х роках в Галичині, довідуємось від С. Подолінського — дослідника фабричної праці та сучасника Франкового.

„Посеред нерозпутного збору хат, огорож, шляшків проверчено було в землю не менше 5000 криниць, де робітники працювали серед воздуха, отруєного углеводородними газами:“

на случай раптової задишки вони обв'язані довгими канатами, за котрі їх можна витягти з ями. Робітники знають лихо, котре грозить їм, і далеко не спокійно спускаються в брудні, неventedіровані криниці, але нужда присилує до усього“.

„Там треба дуже за тим дивитись, щоб людей, котрі у тих великих печерях роблять, не засипало землею або не залило водою. Для цього треба: раз—не вибирати всього вугілля або всієї руди, друге—робити здорові підставини (сохи) і третє—одливати воду паровими машинами або яким іншим способом. На акційних рудокопальнях це ніколи не буває добре упорядковано, і через те щороку рішаються віку й здоров'я не одна сотня або тисяча робітників, а все тільки за тим, щоб директори поменш грошей стратили та побільше замошенчали“.¹

Сам Франко на власні очі бачив це й багато писав про економічні злидні галицького робітника в тогочасній пресі. Робочий день на підприємствах був найменше 11 годин. І за це галицький робітник одержував на день усього 50 копійок. До того ж, як пише Франко в одній із своїх газетних статей, „у Бориславі, наприклад, кожний робітник мусить давати касирові 4 копійки від свого поденного заробітку, мусить купувати необхідні для себе речі в спеціальній крамниці, що належить підприємцеві і де дається гірший крам і за вищу ціну“.

„Свиня мужика, — каже другий соціаліст-дослідник О. Терлецький, — котру кормлять масляною, бараболями і чорною мукою, може похвалитися, що вона їсть ліпшу й здоровішу страву, як такі ткацькі родини, котрі замість нездарного ка-вояного звару дуже радо їли б маслянку, якби її свині не потребували“.

Але й таке злиденне життя не всім випадало: велика сила безробітного пролетаріату живе з жебрацтва, з ласкавого хліба, дає жажливі кадри „робітницької резерви“.

„Вона, ця „резерва“, не лиш мусить бути довольна якою-небудь платою, але напливом своїм у фабричні місця держить

¹ С. Подолінський, Українські фабрики та ремесла. Женева 1870.

і плату тих робітників, котрі мають роботу, на якнайнижчий ступені: конкуренція робітника без роботи з робітником з роботою робить неможливою конкуренцію робітника з фабрикантом і піднесення робітницької плати*.

Вздовж Карпатських гір розташовано нафтові джерела та поклади земляного воску — озокерита.

Дія повісті „*Boa constrictor*“ розгортається саме в цій місцевості. В цій повісті автор змальовує картину боротьби робітників з капіталістами часів першої доби капіталістичного надбання. В повісті, як доводить сама назва (*boa constrictor* означає зміїдавитель), автор головну увагу звертає на постать капіталіста-експлуататора Германа Гольдкремера.

Повість „*Boa constrictor*“ — це історія про те, як розвивався тип такого хижака. Автор змальовує його життя з дитинства. Бідний єврей, що виріс у злидненій сім'ї єврея-ганчірника, рано втратив батьків і разом з таким самим бідаком почав збирати тряпки, дуже бідуює, потім проймається хижачтвом й стає підприємцем, що висисає кров з робітників. З дитинства Герман Гольдкремер поставив собі мету — багатство, і досяг її, став великим підприємцем-промисловцем. Спочатку він дрібний шахрай, а згодом, пройнявшись „глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в грязь, придавлене нещастям“, починає руйнувати, нищити людей, упивається тим нищенням, давить свою жертву, як той зміїдавитель.

Такі типи часто здибаються в художніх творах Франкових: він написав чимало оповідань з життя робітничого і за основу тих творів брав справжні події, брав те, що за своє життя бачив, спостерігав.

„*Boa constrictor*“ малює нам процес першого капіталістичного надбання в Галичині, і малюнок цей залишиться найкращим назавжди.

Правда, Ів. Франко не був соціалістом в нашому сьгоднішньому розумінні цього слова. Умови Галичини, умови відсталого селянської країни, час — 60-ті роки минулого століття, впливи Драгоманова — все це визначило психо-ідеологію І. Франка й не довело його до чіткого марксівського світогляду, а спинило його на ідеї соціаліста-народника.

Іван Лакиза.

Герман Гольдкремер устав нині дуже злий. Він усе такий, скільки разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається це щотижня раз, у п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича оглянути роботу і виплатити ріпникам.¹ Герман Гольдкремер, хоч маєток його доходить до мільйона, ніколи не звірює чужим очам надзору, ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя камениця, порядна, нова, ясна, — сказати не жаль. А тут приходитьсь йому ночувати в дерев'янім домику, серед магазинів, завалених бочками кип'ячки та величезними грудями воску. Правда, той домок, поставлений його коштом, усе таки найпорядніший і найкраще положений на весь Борислав, — але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоч стіни білі і вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої ні виду всміхненого не побачиш. Повітря задушливе, загусле від нафтового сопуху; у Германа від нього за кожний раз голова крутиться, немов від дуриці. Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання поміж брудні шопи, поміж глинисті гори, що, мов мурашки, невпинно нишпорять коло закопів, — тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди? Зачорнені скрізь нафтою та глиною,

¹ Ріпник — копач ропи (нафти нечищеної).

мов ворони; на них пошарпані шмати — не то шкіра, не то якась невидане полотно; — від них на сто кроків віє нестерпний дух нечисти, сопуху, шинків, зопсуття! І голоси в них — ні, це не людські голоси, а якийсь крик глухий, охриплий, немов дренькіт розбитого баняка. А який позір у тих людей — дикий, зловіщий! Деякі з них, що, помимо ранньої пори, підхмелені йшли до ям (тверезому годі видержати в глибині!), заглянули в вікно і побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно.

„Такі люди, — подумав собі, — якби виділи мене в багні, то не то, що не витягли б, а ще би глибше пхнули“.

І ось в яким товаристві приходитьсЯ йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. Він сплюнуv крізь отворене вікно і відвернуvся. Його очі живо оббігли кімнату — чистеньку, веселу світличку. Гладка воскована підлога, мальовані стіни, круглий столик з оріхового дерева, комода і „писемне“ бюро, — ось що передусім насувалося оку. Все блищало, ясніло до сходячого сонця, що саме кидало перше проміння крізь вікна до кімнати і золотисто-кривавими переливами грало на гладких блискучих предметах. Але очі Германа відвернулися від них, — він не міг знести сильного світла. На боковій стіні, супроти дверей, у півтіні висів великий образ у золочених рамах, — на нім спочили Германові очі. Була це досить гарна і вірно змальована картина тропічної, індійської околиці. В далечині, повиті синявою мрякою, мріють величезні тросники — цілі ліси бамбукові Бенгалю. Здається, чуеш, як у тій гушавині з легким шумом вітру мішається плачливе скімлення тигра-кровопийці. Ближче до переднього пляну малюнка тросників не стає, тільки поодинокими купинами бовдуриться вгору буйна, рясна, яснозелена папороть, а над усім зносяться живописними групами стрімкі широ-

колисті пальми, царі ростин. На самім переді, трохи збоку — якраз така група, розкішна, стрійна. Під нею кілька газель; вони прийшли, певно, за пашею. Але необачні звірята не доглянули, що серед величезного, зеленого листа сидів страшенний змій-удав (Boa Constrictor), — сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли до пальм. Нараз вуж блискавкою метнувся в долину — хвилька мертвого переполоху — один блей ухопленої газелі, один і останній, — і все стадо в дикім переляку ще стоїть мов закаменіле, тільки одна найбільша — видко, мати тамтих — повалена звоями вужа. Маляр підхопив саме ту хвилю, коли газелі ще не отямились, а вуж, високо піднявши голову, з усією силою стискає своїми величезними скрутілями добичу, щоби подрухотати їй кості. Він обкрутив її шию й хребет, а з-посеред закрутив його сорокатою, блискучою тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать, немов у сльозах. Жили на шиї напружені; голова, немов доочне бачиш, кидається ще в останніх судорогах. Зате очі змії блискають таким злорадним, демонічним вогнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре в них вдивитися. Дивна річ! Герман Гольдкремер мав якусь глуху, невияснену вподобу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлюватися в страшні, диявольським вогнем розіскрені очі гадюки. Цей малюнок відразу так йому подобався, що, побачивши його десь у Відні на виставі, зараз купив його. Правда, в Дрогобичі жінка не хотіла мати в себе в домі тої „обридливої гадини“, отим то Герман повісив його у себе тут у Бориславі. Не раз, коли сюди до нього заходили інші промисловці або урядники і з жахом поглядали на цей малюнок, Герман усміхався і говорив, прицмокуючи:

— Правда, гарний малюнок! Оригінал! П'ять ринських¹ коштує, ще й без рами. За саму раму п'ятдесят дав!

А потім додавав, поважніючи:

— Що ж, а Kampf ums Dasein!² Коза хоче жити й вуж хоче жити. А хто тому винен, що вуж не може жити травною, лише козою? А ти, коза, будь мудра, не лізь вужеві в зуби! А бир-бир!

Але насамоті Герман якось не міг жартувати ані з вужа, ані з кози. Він чув якийсь темний, за-бобонний страх перед тими гадючими очима, йому здавалося, що цей вуж колись оживе і принесе йому щось незвичайне: велике щастя або велике горе.

Поволі розвіялася густа, холодна паморока, що досвіта була залягла над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюро і добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за весь тиждень. Але сонце лило до світлиці таку повінь світла; поранній холод і глухий віддалений гамір робучого люду — все те лоскотало його змисли та zarazом обезсилювало, усипляло їх. Організм, розстроений вчорашньою їздою і домашніми клопотами, почув якусь хвилову відразу до тої в полотно оправленої книжки і до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною кістяною ручкою, — йому стало так якось солодко, ні одна думка не ворушилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоч не був зовсім із людей замислених, склонних багато розважати, то прецінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, не стямився і пустив волю всім вражінням свого життя — віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої духові очі...

¹ Ринський — біля карбованця.

² Боротьба за існування.

Перед його очима промайнули тяжкою хмарою перші літа його молодости. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першій виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрожжю. Хоч і як не раз йому прикре буває теперішнє життя, — однако ж він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Ті молоді літа висіли якимсь важким прокляттям над його головою: прокляттям нужди, що заглушувала в першій зароді гарні і добрі здібності його душі. Не раз чув він те прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних удач, — не раз мара давньої нужди затроювала йому найбільшу радість, досипала гірчиці-полиню в солодкі напої багатства й розкошів.

І досі він живо нагадує ту напіврозвалену, підгнилу, вогку, негарну і занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напроти старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два струпуваті каправоокі робітники виносили ношіями спотребований і переквашений луб, котрий на всю пересторону ширив кислий, задушливий, убійний сопух. Побіч хати його матері стояло багато інших, подібних. Усі були скопичені так густо, дах у кожній був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла та пересторона подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого деління та шмаття, як на людське житло. І повітря тут раз-у-раз таке затхле, що сонце сумрачно якомось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відци розходилася на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, тобто по кілька сварливих, лінивих і до крайности нехлюйних євреюк, а кругом кожної роїлося, пищало та верещало бодай

по п'ятеро дробини — єврейчиків. Мужчини, руді, пейсаті євреї, рідко коли зазирали сюди, найбільше раз у тиждень, у п'ятницю вечором, щоби переша-башувати. Були то здебільшого капцани-міхоноси, міняйла, шматярі, кістярі та бог знає які ще заріб-ники. Деякі пробували в місті раз-на-раз, інші бу-вали тут лише дуже рідко. Перші воліли не раз переспати дебудь у шинку на лавці, в корчах під голим небом, на холоді, щоби не дихати гу-стим нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки і оглушливого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша від інших. Хоч іще молода жінка — всього могло їй бути 20, а хай 22 роки — то, проте, вона вже, так сказати, вросла, встрягла в той тип єв-рейок, так звичайний по наших містечках, на ви-роблення якого складається і погане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людської освіти, і передчасне замужжя, і лінивість, і сотки інших причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, сві-жою, веселою, пристроєною, хоч на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле та рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждою, обвисло в долину, мов порожній мішок; губи, дав-ніше повні, рум'яні і різко викроєні, посиніли, від-дулися, очі помутніли, скаправіли. Чотирнадцять літ від роду вона вийшла заміж, по трьох літах розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати й годувати. Старшого сина він взяв із собою бог знає куди, — він був міняйло і їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, зеркальця, шила та всяку господарську подріб за платянки; молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися, — він не затамив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше випадком довідався, що оба серед

чистого поля померли на холеру, де їх знайшли аж десь за тиждень коло трупа коня. Взагалі, ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі і тупо, хорував часто, і найдавніше вражіння, яке застрягло йому в пам'яті, то його грубий животик, у який часто, штуркали його інші єврейчики, мов у бубон. Дитинячі забави серед череди голих, заваланих, брудних дітей, пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір'я поміж двома хатами, побравшись за руки, і верещать щосили, — бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падуть на землю. А ні, то бродять по калюжах, талапаються, мов купа жаб, у гнилій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи величезних, довгохвостих шурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно нагадує Герман, як не раз качався з іншими єврейчиками долі берегом у потік, і як старші євреї, стоячи на мості, реготалися до розлуки з його грубого, буро-синього животика, до котрого, мов два патишки, причіплені були худі, довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому в пам'ять нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких як він, дитинят, — ті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на соломі, що навпів перегнила та кишіла черв'яками і богзна яким гидом: ті страшні ночі, заглушувані сміхом і плачем дітей, штурканням, бійкою та криком єврейок; ті безконечні ночі, котрі він проводив скулений у клубок від холоду, після котрих уставав рано горючий і червоний по всім тілі. Ох, ті страшенні ночі дитинячих літ, що іншим світять до пізньої старости ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та втіхою, першим і останнім щастям життя, — йому вони були першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старости пекли й морозили; сама гадка про них

запирала йому дух у груді, наповнювала його відразою, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в багно, придавлене нещастям. Він сам не знав, яка тому причина, не знав, що така молодість у кожному мусить притупити нерви, заглушити голову до тої степені, що нещастя і плач іншого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить у нім тільки обридження, але не милосердя. Впрочім, Герман Гольдкремер ніколи й не думав про те, не старався розбирати причини свого поступовання, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці з нужденними лицами, в лахах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючися повної плати, він плював, відвертався і велів слугі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком у руках та репетує хриплим голосом усяку погань, щоби перекричати котрубудь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоч на перший погляд могло здаватися, що вона плете ненастанно. Не раз і цілими місяцями вона носила ту саму панчошу і той самий клубок, поки панчоха, ще недокінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як усе довкола — брудно-сірої. Не раз вона довго гналася за деяким єврейчиком, що допик їй яким гострим словом, — чалапкала по баюрі розхристана, задихана, охрипла, посиніла з лютости, — а допавши бідного бахура, хапала за волосся і бухала без милосердя меж плечі, доки дитинище не впало на землю. Не раз і Германові діставалося від неї і то дуже прикро. Вона була, як усі ліниві та бідні, дуже вразлива й люта, а в пересердю не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре пам'ятає, як раз мати

22453
потягла його патином так сильно по голові, що по-
валився на землю, облитий кров'ю. Чим жила
його мати, з чого удержувала себе і його, того
Герман не знав. Знав тільки, що хата, в якій
вони сиділи, не їх, а наймлена, — та й ще пригадує
собі високого, грубого, сивобородого єврея, що
не раз приходив, кричав на його матір, що така роз-
христана, і брав її з собою. Часто вечорами і сама
мати виходила кудись і не вертала аж над раном.

Таке було життя будучого мільйонера, Германа
Гольдкремера, аж до десятого року. Правда, ро-
стом і подобою він подобав на семилітка, та й то
лихо розвиненого. Сили й живости дитячої в нього
не було. В ту пору він зачав набирати смаку до
лінивства, і часто сидів-туманів цілими днями на
лавці в хаті, хоч мати гнала його на місто прода-
вати сірники хлопам, або займатися яким іншим
зарібком, як інші єврейчики.

Було це літом 1831 року. Страшна, нечувана досі
пошесть навістила наш край. Довго бігали глухі
чутки між народом, що наближається „кара божа“, —
довго тривожився мир хрищений, ждучи от-от ви-
димої, наглої смерті. Аж ось вона і надійшла, сто-
раз страшніша, як надіялися. Цілі села пустіли-
вимирали, цілі родини щезали зо світу, як віск на
вогні. Один не знав про смерть другого, і собі ж
смерти вижидаючи. Брат відвертався від брата,
отець від сина, щоб не побачити на нім страшної
печаті смерті. А хто ще лишився живий, ішов до
корчми, пив і горлав пісень у безумній непам'яті.
Нікому було потішати безнадійних та сумних, ні-
кому було рятувати хорих, що не раз пищали
водиці, жонаючи в страшенних муках. Поміж
простими людьми літали страховинні повісті про упи-
рів, що „потинають“ людей, а по декотрих селах
п'яні, одчайдушні купи почали навіть палити на
вогні таких, кого вважали ніби упирями.

І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан утерпів від неї більше, як інші передмістя, — чи то тому, що тут затхле та нечисте повітря помагало ширенню зарази, чи, може, тому, що люди, стиснені густо в одних хатах, легко одні від одних заражувалися. Євреї, єврейки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, вмирали серед глуші, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Скільки їх там перемерло, — хто його знає. Котрі були маєтніші, повиїздили при наближенню зарази в гори, на здоровіше повітря, — але зараза і там дігнала їх, може лиш де сотий успів вернути назад. Але в Германовій матері грошей не було, зарібку не стало, не стало й хліба, нічого. Вона серед загальної тривоги валандалася поїд хату, без пам'яті від переляку і голоду, раз-у-раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю, заражена. Герман тямить добре, як прибїг до неї і з дитинячою цікавістю зблизився до того тіла, посинілого, покорченого близького лютої смерті. Йому ще й нині живо стоїть перед очима вираз її лиця, такий безмежно болісний, перекривлений та змінений, що аж йому малому мороз перейшов по тілі. Він тямить кожний її рух, кожне її слово в ті страшні хвили вічної розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, щоби не приступав близько, — материнська любов, хоч під грубою шкаралущею, не загинула в ній, а проявилася в хвилю найтяжчої муки. Її рука, простягнена, безвладно впала на землю, а Герман бачив, як всі жили, всі суглави стягалися, то випручувалися судорожно, як вона дрижала з холоду, а поїд шкіру щораз видніше набігала синя, ба зеленкувата муравиця.

— Герш, — прохрипіла вона, — не підходи... до... мене!..

Хлопець стояв, мов отуманілий. В тій хвилі він дуже мало і дуже невиразно розумів, що воно таке

діється. Шарпане судорогами тіло матері почало перевертатися на всі боки.

— Герш!.. Чесно живи! — простогнала нещаслива, ледве дишучи. В тій хвилі впала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися втікати.

— Води! Води! — прохрипіла, конаючи, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять зчезла на той час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від матері, того й сам не тямить. Навіть не може собі нагадати, хто й як пробудив його з того оstownіння, коли й куди сховали трупа, — все те пожерла вічна непам'ять.

Він отямився вночі серед вулиці. Голод рвав його нутро, спрага палила горло, тривога, немов кліщами, стискала груди. А довкола тиша глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з якогось далекого кута, немов з-під землі, чути приглушене хлипання або стогнання конаючих. По хатах, де ще лишилися живі люди, блимає світло, меркотячи в віддалі і, мов гострі ножі, прорізаючи пітьму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на ті світла, — він аж тепер відчуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства, — його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним. Але ось подунув холодний вітер від сходу, відсвіжив його. Він ходить вулицями, щохвилі озираючись. Але голод не перестає докучати, прогонює поволі все інше, прогонює і страх і підсуває йому нову смілу гадку. Германові нема коли довго розважувати, — він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, у якій не видно світла, де, значить, усі вимерли. Перша, до котрої підійшов, була замкнена, — добуватися — дарма річ, сили нема. Він поповз до другої. Там лишещо сконав останній живий чоловік. Хата стояла розтвором, і Герман

увійшов до середини. Насамперед поліз до полиць, до мисника, всюди обшарив, щоби знайти бодай чим-будь занестися. Йому пощастило знайти здоровий бохонець хліба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився тікати з хати. Та, на лихо, тікаючи, зачепив ногою за ногу мерця, що лежав розпластаний на землі, і з розмахом ударився лицем о землю. Йому й досі пригадується те страшенне холодне почуття, що обхопило його в тій хвилі, — такі хвилі не забуваються до віку! Так немов якась невидима холодна страшенна рука десь із якоїсь чорної безодні вхопила його — не за ногу, а за саме серце. У нестямі Герман заверещав, але зараз же перемиг себе й зірвався з місця і вискочив із хати, не випускаючи з рук своєї здобичі.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт в лопушся і заснув, мов забитий. Другого дня збудився значно покріплений, — особливо втішив його ясний, теплий, соняшний день, при котрім щезали всякі страхи. Він побіг по вулицях, не багато зважаючи на крики і плачі довкола. Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а з учорашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за пазухою, — голоду не боявся. Аж ось він попав на одну вулицю, по якій возили мерців з трупарні на кладовище — далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози за возами тяглися вулицею довжезним рядом, навалені трунами, наборзі¹ позбиваними з неструганих дощок. Крик та завід осирочених не вмовкав, — купами перлися люди різних станів вулицею, багато навіть по дорозі падало заражених. Германа знов пройняв мороз, коли поглядів на ту страшну, безконечну процесію, — він щодуху почав утікати з тої вулиці,

¹ Нашвидку.

сам не знаючи куди, аби лише в далекі, глухі за-
коулки. Але ще довго потім йому причувався гуркіт
домовин, накиданих купами на драбинні вози та
тягнених по вибоїстій, каменистій вулиці, — при-
чувався йому той болючий плач і лякав його не
раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця цього дня, як проводив
слідуючі, він докладно не тямить. Незвичайні, а на
його молодий організм надто сильні вражіння при-
глушили його пам'ять. Він тямить тільки те, що
часто добувався до пустих хат, пертий голодом,
і шарив напотемки по кутах, поки не надібав
деяку страву або кусник хліба. Чимдалі, тим
більше лишала його пам'ять, йому ставало якось
гаряче в грудях, а перед очима часто крутилися
червоні колеса, — вкінці все щезло, темно...

Він прокинувся в якійсь просторій світлиці, в якій,
не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на
ліжку, прикритий коцом, і дрижав. Сонце, бачиться,
саме заходило і скісним промінням освічувало бли-
скучу, лаковану, чорну дощечку над його головою.
Біля нього багато таких же ліжок — стогнання,
охання... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить
довкола і заглядає до хорих. Він дуже її злякався
і затулив очі. Знов забуття.

Мов крізь сон, до його слуху пробивається пи-
скливий, нестерпний голос, що довго-довго, одно-
стайно приспівує. Він відкись ніби знає, що це
шпиталь, але як він сюди дістався і чому — не знає.

Герман не знає й донині, як довго лежав у шпи-
талі, на яку слабість, відки його взяли і за яку
ласку. Вражіння з того часу мелькають в його го-
лові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний осінній день, коли його випустили
з шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший
раз на свіже повітря, він почув себе таким безсиль-
ним, покинутим усіми, несвідущим того, що тепер

починати, — страх перейняв його серед тої широкої, безлюдної вулиці, так, як колись уночі при виді вогників, що тут і там блискали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося перед недугою. Йому збиралося на плач, але якось здужав перемогти себе і пішов, куди очі видять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті вулиці.

— Герш, Герш! А ходи сюди! — крикнув хтось на нього збоку єврейською мовою. Хлопчина обернувся і побачив невеличкого, зизоого єврея з рідким, жовтавим поростом на бороді. На євреї була дрантива бекеша і чоботи, облиплі по самі кістки густим бологом. Германові зразу чудно стало, що хоче від нього той незнайомий єврейчик, — і він мимоволі наблизився до нього.

— Не пізнаєш мене? — спитав єврейчик.

Герман кивнув головою і випулив на нього очі.

— Я Іцик Шуберт, знаєш? Моя балабуста¹ там жила з твоєю мамою, знаєш?

Герман ледве-не-ледве пригадав собі Іцка, але на згадку про маму, сам не знаючи чому і про що, заревів на весь голос.

— Ну, ну, не плач, — сказав єврейчик благим, добродушним голосом. — Видиш, і мої померли, що робити? Всі померли, всі до одного, — додав він сумно, немов сам до себе, — і Тавба, і бухер,² усі. Ну, ну, ша, тихо, небоже, плач не допоможе. А я гадав, що й ти капорес,³ а ось ти ще живий.

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш що, Герш, — сказав Іцик, — ходи зо мною!

¹ Балабуста — жінка (єврейське).

² Бухер — хлопець.

³ Ти капорес — тобі кінець.

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

— Куди?

— До Губич. Там у мене хата є, і кінь є, і візок, поїдемо з весною платянки міняти. Хочеш? Ей, то файно¹ там жити, і твій тато там жив, та, бідний, умер.

Герман не мав куди повернутися, — не мав де ночі переночувати, а Іцик не хотів його покинути і того таки дня попровадив із собою до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та сльоти, але люди ще не встигли отямитися після страшного нещастя. Загалом, по вулицях рідко видно було чоловіка, а де й показалося людське лице, то таке залякане, нужденне, сумне та позеленіле, що, бачилося, ті люди повиходили інощо з в'язниць, де довгі літа конали в вогкості, холоді, пільмі, та всіляких муках.

Дорога до Губич була не близька, а ще до того розмокла, ілувата земля чіплялася ніг, тяжіла, мов кайдани, так що нашим пішоходам дух захапувало з натуги. Але хоч і як силувалися, то проте йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще як ще, але схорований малий Герман! Тому мало що не до смерти приходилося, заким² доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках, і провадив, радше сказати, волік за собою, і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до цілі, і Герман скоро допав лавки, повалився і заснув мов забитий.

Губичі — досить велике село, розложене здовж річки Тисьмениці, на половині дороги між Бориславом і Дрогобичем. На північ від села підійма-

¹ Файно — гарно.

² Заким — поки.

ється високо догори спохуваста площа, а на полудне ще вищі горбки переходять у другу високу площу, на котрій шумно пишається невеличкий, чотирокутний, самий дубовий лісок Тептюж. Саме село розсілося на низькій рівнині, широкій на яких тисячу кроків, що тягнеться від Бориславського підгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж до Колодруб, де лучиться з великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначається тою властивою підгірським сторонам красою, котрій рівної не подиблеш деінде. Не побачиш тут ані гострих шпилів височенних Бескидів, ані голих пошарпаних скал татрянських, ані стрімких, вимулистих урвищ задністрянських гір. Тут краєвид у дивній гармонії показує вам чаруючу привабливість і різnorodність гірської околиці, і розгонисту ширину та однастайність околиць подільських. Мила, не велична і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій — риси все круглі, лагідні, гармонійні, — ріки невеличкі, прудкі, чисті, повітря здорове, як у горах, але без тої гірської різкості, котра іноді стає прикрою, — а при тім усім широкий вид на далекі, легко хвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та людських осель, розкинутих то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалу хилити голову перед усяким „зі своєї віри“. З „гоями“ він поведився, як кожний інший, — сварив і ганьбив одних дошкульними словами, підлизувався іншим, шахрував і ошукував кожного, де й як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важности. Взагалі, тут Герман в перший раз пізнав, що то за народ ті „гої“, і його хлоп'ячий розум швидко покмітив,

що в кожного з „єврейської віри“, так сказати, двоє лиць: одне, що обертається до християнина, у всіх однаке: гризке, насмішливе, грізне або хитре,— а друге, що обертається до своєї віри, і те лице нічим не різниться від лиць інших людей, значить, буває у кожного відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. У Іцка те „своє“ лице було дійсно щире й ласкаве, тож малому Германові, що на своїм віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестошів, аж тепер відкрилася нова, ясніша сторона людського життя. Вже саме життя на чистім здоровім повітрі було для нього великим щастям. Він, що довгі літа,— перші свої літа,— душився в затхлім, нездоровім повітрі перелюдненого, нехлюйного передмістя, тепер повними грудьми, розкішно надихувався чистого сільського повітря, аж йому кров живіше грала в тілі і світ крутився, мов п'яному. Ічик приладив йому вигідне леговище, сухе, тепле, чистеньке,— і Германові той тапчаник з простим сінником і старою бекешею замість ковдри видавався бог знає якою пишною постіллю, мабуть тому, що й у його опікуна не було ліпшої. Страву варив Ічик сам, а малий Герман помагав йому, як міг,— та хоч не раз і не зовсім смачно зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправлена голодом. Загалом сказати, Ічик поводився з Германом, як з рівним собі, а бачачи його зручність і справність, радився з ним, мов зі старшим, перед усяким ділом. Сама його натура, блага та податлива, не приводила йому і на голову думки— взяти твердо в свої руки хлопака, призвичаювати його до безоглядного послуху, як то люблять робити інші опікуни, котрі, хочаби ніби наломити свого вихованка на добру дорогу, приб'ють і приголомшать бідну дитину доразу, а коли воно, туманувате і позбавлене власної волі й живости, улягає без

супротивлення їх забагам та безглуздим розказам, хваляться, що: „Ось то ми! Порядок у нас мусить бути!“ — а ні, то на додаток кидають дитині в лице своїм хлібом: „На чийм візку їдеш, того і пісню співай“.

Зимою Іцик почав учити Германа читати й писати, — розуміється, по-єврейськи, бо інакше й сам не вмів. Наука йшла досить тупо. Герман виріс в обставинах так не корисних для розвитку духової здібності, що лиш вроджена завзятість могла допомогти йому побороти початкові труднощі. Його розум, бистрий і похапливий у щоденнім життє, в звичайних речах, при науці показувався таким тупим, непам'ятушим і неповертливим, що навіть терпливий і добродушний Іцик не раз лютився, кидав книжку і на кілька годин переривав лекцію. Однак ж, не вважаючи на його терпливість і Германову пильність, вони через зиму не дуже далеко зайшли при неприступнім, механічним способі науки.

Зате, як прийшла весна, настало тепло, погода, отоді почалося життя для Германа. Іцик запрягав конячку до візка, накуповував в місті всілякого подріб'я, якого потребують селяни, і гайда з тим добром по селах. Яка втіха була для Германа сидіти ззаду на возі на скриньці: спереду і ззаду копиці онуч і всілякого „фурфанта“, а понад тими сірими купами ледве виглядає мала головка єврейчика в дрантивій шапчині, зі здоровими рум'янцями на лиці, кучерява, весела. Довкола пишні зелені поля, шумлячі діброви, блискучі сріблисті річки, а над головою погідне, голубе небо, — і тепло, сумирно, любо довкола, — голоси пташенят зливаються з черкотом сверщків,¹ шелестом зеленого

¹ Свершок — коник.

листя, шваркотом потоків в одну безмежну, стрійну гармонію щастя, величі й супокою.

Гей, скільки то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільйонер, ще й тепер оті часи свого веселого, вільного, правдиво циганського життя! Він нагадує їх, не то щоби з якоюсь особливою радістю, — він із погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на запопадливість за тих пару крайцарів, на втіху, коли їм удалося виміняти багато онучок, — його навіть злить ота тиха радість, оте вдоволення, яке чув тоді; але все таки якийсь тайний, невідомий голос шепоче йому, що це була найщасливіша пора його життя, що тихе щастя, сумирні, погідні дні, котрі прожив у бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

Оце їдуть, бувало, дорогою посеред піль: довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло, — легенький вітрець хвилями-хвилями клонить важке колосся половіючого жита. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується яснозеленою пасмугою, а озима пшениця гордо похитується на своїх струнких, гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно людської хати, — село в долині. Далеко-далеко на сході розіллалася зеленим пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дренькіт кіс та декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені, — то косарі. Іцкова конячка, немов і собі радітій величній тиші, тому теплу і запахів, іде собі нога поза ногу м'якою „польською“ дорогою, зриваючи час від часу головки конюшини на ході. Іцик мурликає під ніс якусь єврейську пісеньку, мабуть: „Finsterer Balyguleh“, — батіг застромив за пояс та рівномірно розхитує головою наліво, направо, наліво, направо, немов роздає поклони тим пречудовим, благословенним нивам, тій луці далекій і тому Ділові синьому, що під захід сонця вистрілив високо в небо своєю тяжкою масою, круглими

лісистими верхами та мріє у віддалі, величний, спокійний, непрослідимий, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред купонучок, струже дещо та веде сам з собою всілякі розмови, немов це він онучкар, а до нього приходять баби і торгуються з ним.

Але ось вони з'їжджають з гори. За ними схопився туман куряви, перед ними зеленіють верби, вишні; сріблиться річка між хатами, граються діти на вигоні, бродить худоба по оборях: село. Герман схапується, щоби отворити лісу, і швидко запирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавкання довкола, — вже з призьбів посхачувалися пси і біжать громадою привітати гостя. Непривичний стрій,¹ ще непривичніший візок побуджує їх до лютої завзятости, а скільки раз Іцик або й Герман протяглим, проникливим голосом закличать: „Міняй онуці, міняй!“ — то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з превеликої лютости. Вони гурмою біжать довкола візка: деякі уїдають на конячку, котра хитає головою на всі боки, немов розкланюється добрим знайомим, а як котрий пес надто вже до неї надскакує, форкне і підійме голову догори, та й далі. Інші взяли на око онучкаря, біжать попри віз, хапають зубами за колеса, але все дарма. Германові робить превелику втіху ота безсильна лютість псів, він дражнить їх прутом і голосом, та регочеться до розпуки, коли який сміліший зведеться на задні лаби, щоби скочити на віз; віз тим часом побіжить далше, а бідний псисько аж перекарбуляється з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборях ворущня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти, — все біжить навпроцапи на вулицю, доганяє міняйла. Але міняйло, немов

¹ Стрій — одіж.

не бачить їх, немов не чує, як кричать: „Єврею, єврею, а зажди но!“ Він бачить, що їх ще мало, їде далі, де на містках та по оборах піджидають інші, і ще раз затягає своє протяжне: „Міняй онуці, міняй!“ Аж тепер він зупиняє коняку, кидає їй кулак сіна і обертається назад, щоби видобути скриньку з усіляким добром, за котре промінують селяни платянки. От тут починається життя рухливе, говірке, веселе. Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика: одні відходять, другі надбігають, — Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує, і сам дещо торгує, — на нього Іцик здав сільських дітей, котрих найтяжче обігнатися, а найлегше одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як то він шпарко увивався між сільськими хлоп'ятами, як швидко відправляв їх, як зручно вмів підсунути кожному те, чого той хотів, або й настирити те, чого й зовсім не хотів, і брав від нього шматянок утриє більше, як варт товар. І скільки то було сварів, криків, проклять та реготу на тих сільських вигонах! Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою і не вступиться: дай їй тото або тото за стільки онуч. Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться і собі і насварить на бабу і споганить їй усю родину, і таки поставить на своїм. Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє коняку горі селом, усе в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема платянок і котрим зависливо дивитися на ножики, перстені та скиндячки, що понамінювали інші. Вони слідкують за міняйлом здалека; коли він стане, стають і собі ж купкою збоку; іноді їх потручують ті щасливі, що мають з чим іти на торг, — а вони стоять німо і лише голодними очима пасуть кожний рух у тій метушні. Коли з купи залунає регіт, вони й собі ж усміхаються якось несвідомо, а коли відтам градом

сиплеться лайка та голосні пересвари, вони так само мимоволі бліднуть і зціплюють розняті досі вуста. Германові не раз якось ніби моторошно, а ніби й жаль робилося тих вічно голодних, брудних, тихих і сумовитих сільських дітей, і коли торг був добрий, він випрошував у Іцка жменю цукерків або пару обарінків,¹ кликав дітей до себе і обділював їх тими ласощами. Вони наближалися несміло, брали незручно і відходили, не дякуючи, мов іще дужче заклопотані тим несподіваним добродійством з боку єврея, і потім знов ставали збоку і слідили його очима так само, як і перед тим.

Поволі ідучи горі селом, візок чимраз, то більше наповнюється платянками. Іцик поглядає на їх наскидані копиці і засукує руки, — знає, що швидко набереться в нього сотнар і буде можна везти до ліверанта² в Дрогобичі. Та ось вони серед села, біля широкої, мурованої корчми. Іцик звертає коняку на брудне, просторе подвір'я. Орендар Мошко — його знайомий. Тут він пообідає, — розуміється за гроші, — печених бараболь і молодой цибульки, і побалакає „зі своєю вірою“, — тут і коняку попасе, і онучки в коморі зложить на час, бо йому невідгідно з ними возитися. Його приймають радо, йому так любо посидіти в тіснім ванькирі, заваленім трохи не до повали бебехами, йому так любо гурториться серед вереску єврейських бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в корчмі на лавці, випили по пів кватирці, люльки позапікали та, пикаючи час від часу, перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати надворі з орендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві. Сонце саме вполудні. Гаряче, аж душно. Комарі

¹ Обарінок — бублик.

² Ліверант — поставщик.

та оводня докучають Іцковому коневі, котрий дарма форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу, свіжу траву, що йому докинули орендареві хлопці. Дітям жаль коня, вони беруться обганяти його від оводів, а коли їм це навкучиться, поналамують зеленої широколистої вербини і обтичуть нею коня для якого-такого захисту.

Сонце хилиться з полудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, шмати позносив до орендарської комори і зложив до свого таки мішка, що там стоїть лишень про ту потребу. Пора в дорогу. Візок порожній легко котиться і туркоче дорогою. Іцик живо підганяє коня і знов затягає своє: „Міняй онуці, міняй!“ Починаються давніші сцени, торги, крики, біганина, — і знов міняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі платянками. Вже сонце геть-геть похилилося, заким Іцик зміг покінчити з бабами, — ось і селу кінець. Знов біжить Герман відпирати лісу, — тим разом вони виїздить тихо, пси втихомирились давно. Їм знов приходить ся їхати під гору, посеред поля, далеко-далеко глинистою дорогою. Але дорога суха, візок теркотить по груддю, Іцик швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знайомого орендаря на ніч. „Вйо-у, косю! Гайта! Вйо-у!“ — покрикає раз-по-разу Іцик і знов зачинає мурликати під носом протягну пісеньку: „Finsterer Balguleh!“.

І далі, далі, далі! З села до села, з гори в долину, через річку, горі горбками, посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх торкiтливий візок, розлягається загублений у зелені проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя все одне! Околиця за околицею, а край все один, краса все одна, — вічна, ненаглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я..

Спомини уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давній довголітній холод. Цілі роки він носив його в собі, — цілі роки, відколи оженився, — він чув, що якась судорога зціпила його груди і притупила в нім усяке людське чуття.

Вчора ввечером, їдучи сюди, він проїздив через Губичі. Йому прийшлось минати давно знайому похилену і напіврозвалену Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті і стара поламана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматами. Кілька сот разів він переїздив коло неї, і ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий пліт, хто тут живе. Вчора, не знати як і відки, прийшла йому така думка. Він велів зупинити бричку і став на ноги, щоб заглянути через пліт. Троє єврейчиків бавилося на подвір'ю коло невеличкої, занедбаної шіпки, де колись стояв Іцків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі й дуже веселі. Третій, трохи більшенький хлопчина, держався якось осторонь від них, забавлявся, видно, нерадо, і робив усе, що йому казали менші. Його лице було зовсім не подібне до тамтих; — певно, це був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка, літ коло шести, лютилася власне на нього, термосила його за руки, за вуха, щипала в лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тільки жалібно дивився на неї. Видно, боявся її, і ще гірше матері, яка в тій хвилині кричала на когось у хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву між дітьми. Він сів і велів поганяти коні. Його сильно вразив той тривожний, болісний погляд хлопчини, що не кричав і не плакав, коли інші збиткувалися

над ним. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селянських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з лоташу весною, ходити по лісі за грибами та горіхами восени, коли часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чули себе всі рівними, а тут уже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому його власний син, що змалечку ще любив цвігати батогом малих песиків аж до крові, що малих дітей без причини кидав у рови, що для забави не раз бризкав на кухарку окропом. Пригадалися йому його жінка і вся домашня погань, і чоло його насупилось, а з-поміж стиснених уст вирвалося якесь єврейське прокляття.

Але далші спомини з давніших літ успокоїли його. Тепер уже не тиха, безнадійна бідність виднілася в тих картинах, що пересувалися перед його очима. Ні, тут уже почалася боротьба за багатство, боротьба страшна, завзята, щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивалися і множилися його тисячі, доки не дійшли до мільйона, як поборювали і пожирали без ліку противників, як опутували і висисали без ліку народу, як ширили довкола без ліку нужди, бідності, знищення, і йому самому попри всіх достатках і розкошах таки не принесли того, що називається щастям, вдоволенням. Давніше упоювали його перші вdachі, в його грудях часом щось металось і скакало з радости, але тепер не стало й того. Його капітал ріс і множився, мов заклятий. Сьогодні перший раз він оглянув добре, відки набирав соків, — і злякався, злякався самого себе, злякався свого багатства. Не тому, щоб так надто зрушила його доля тих тисячів, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так, як велике дерево, ростучи, відіймає животні соки в дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолахів не дуже

займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися. Він був забобонний, і йому в тій хвилі причувалися тільки тисячі проклять, що падали на його голову. Його багатство якось страшно в тій хвилі затяжіло на нім. Йому, не знати відки, прийшла думка, що багатство—то стоголова потвора, що пожирає інших, але — хто знає — може нарешті пожерти й його. Він мимоволі глипнув на образ, залитий тепер ярким соняшним світлом. Газелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла, тільки звоя вужа блищали, мов золоті, живі перстені, готові ось-ось обхопити свою добычу, а очі, ті зачаровані, вогнисті очі, так і впивалися в Германа, так і проколювали його. Йому стало моторошно. Він зажмури́в очі, щоб обігнатися світла і страшного привиду.

Яким же способом доробився Герман Гольдкремер такого великого маєтку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта. Здорове повітря, супокій, часті проїздки зовсім відживили його. Його лице почало наливатися здоровою краскою, рухи були живіші, ба навіть пам'ять і повертливість значно збільшилися. Герман ріс, дужав і поправлявся надиво, хоча слідів молодших літ ще лишилося немало в цілій його вдачі. Він не раз лютився за марницю, не раз нападали на нього давні лінощі і він сидів, зложивши руки, цілими днями на лавці не кажучи ані слова до Іцка. Але все те не псувало між ними доброї злагоди. І, певно, Герман був би від тих хибвилічився, якби був довше пожив у Губичах. Та не так воно склалося.

Герман донині ще тямить ту зимову ніч, у яку постигло Іцка нещастя. Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцик поїхав на торг. Удень мороз полегшав, сонечко світило ясно, а зі стріхи капало, аж любо. Але надвечір надтягли сірі хмари і почало

ліпити широкимй пластами снігу. Швидко й світу не стало видно. Смерклося доразу, а сніг усе ліпить та й ліпить. Тихо довкола, вітру нема. Герман затопив у печі, сів на припічку і жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село йде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючи домів.¹ Він вибіг, щоб розпитати про Іцка. „А певно вже десь їде, ми його ще лишили в місті“, — відповів селянин. Знов Герман чекає. Вогонь сичить і тріскотить у печі; він добув гороху й почав пражити його в грані, а для Іцка зварив кілька яєць. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби льодовими, дивними квітами. Далі зірвався й вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити і виривати китиці в стрісі. Вогонь погасав, Германові ставало лячно, він докладав полін і раз-у-раз притулював лице до вікна, чи не почує теленькання Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає знадвору холодом. Германові здається нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться вгору на голові, думка про пожежу пролітає в нього. Він прислухається, — ні, не чути нічого. Ось засвистів, заревів, завив вітер дужче, ніж уперед, немов стадо скажених вовків летить до села, виючи з голоду та копотячи серед сніговійниці. Від селянських дітей Герман наслухався повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добуваються до хат, і ось йому причулося, що хтось скрипнув сінешніми дверима і легенько ступає-чалапкає по сінях, мацає руками по стінах, — виразно чути шолопання чимраз, то ближче хатніх дверей... Герман хоче кричати, але чує, що щось здавило його в горлі; він, сам не знаючи, що робить, втиснувся в темний, тісний кут за печею, холодний піт виступив йому на чолі, все тіло дрижить, він щохвилі жде, як ось-ось

¹ Додому.

двері отворяться, а в них покажеться страшно, обросле лице злодія зі здоровенною булавою та з широким, блискучим ножем за ременем. Але хвиля за хвилею минає, — не чути нічого, крім проразливого завивання бурі. В Германа поволі вступає дух, але він уже не сміє встати зі свого кута. Розгярячкова на уява приводить йому на пам'ять повісті про „страччуків“, що робляться з нехрищених дітей закопаних дебудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поді, — він тривожно підніс очі вгору, де було в повалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі. Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний, глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ухах, бачилося, що в нім самім, усередині, ворухаються якісь дикі, тривожні голоси, піднімається крик, замішання без його волі. Нещасний хлопець безумів зо страху та очікування. Але голоси не унімаються, стають щораз різкіші, голосніші, якесь уриване тельнякання пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів, мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь¹ гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору. Але одної хвилі застанови було досить. Він зірвався, немов у якійсь розпуці, і одним скоком був коло вікна. Гамір розлягався вже на їх оборі, — видно якісь чорні тіні, чути тельнякання кінської упряжі, — ах, Іцик, Іцик приїхав!..

Гамір під хатою... Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти, і ще швидше влетів до хати так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи це знов йому причулося, чи то на правду він чув глибоке, тяжке стогнання десь під землею? Він, дрижачи,

¹ Сесь — цей.

мов осиковий лист, докинув дров до вогню і, обернувшись лицем до дверей, ждав, хто ввійде. Двері отворилися, і повільно, важким поступом увійшли чотири селяни, несучи кривавого, ледве живого Іцка, з котрого груді видобувався часом глибокий, невітський стогін болю. Герман застиг на місці з переляку, побачивши той кривавий, страшенний пририд. Він притисся до печі і не смів кроку з обити.

— Поволі, Максиме, поволі,—приговорював один селянин другому. — Бережно держи за руку, не видиш, що кров аж крізь бекешу виступає?..

— Я й так дивуюся, що бідний Іцко досі видержав. Та в нім, певно, і одної кісточки цілої нема, — відізвався Максим.

Іцик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору піднялося на голові. Селяни, положивши його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани, як сами вміли (цирулик, за котрим післали до Дрогобича, не швидко над'їде в таку негоду!), а Максим, гріючи заморожені, кров'ю обмазані руки над вогнем, почав шептом розповідати малому Гершкові, що за нещастя спіткало Іцка.

— Ну, видиш, небоже, — почав Максим, хитаючи головою, — як то нещастя не раз чоловіка здибле на дорозі! Та й то ще от яке! Хай бог кожного боронить та й заступить від такого! От, видиш, їдемо ми дорогою понад Герасимове бережище, — ти знаєш, де воно, — он там за селом над рікою той берег крутий та високий, — їдемо собі, віз за возом, а тут вітер у споду реве так, що го-споди!.. Сніг так і жбухає межі очі, коні ледве лізуть, — страх! Аж ось кум Стефан, що їхав передом, кричить: „Гов!“ — Ми всі: „Що таке?“ А Стефан повідає: „Слухайте! Тут щось страшного, якесь нещастя“. Слухаємо, дійсно в споді берега щось стогне, та так страшно,

болюче, що нам аж кров застигла в тілі. „Е,—говорить Панько,—може,—дух святий при нас!—поганець який манить нас у западню?..“ „Що ви, куме,—відказує Стефан,—тут, видно, якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре, та й упав з кручі. Ходіть, панове, треба рятувати живу душу!“ Панько каже: „Та бо я боюся! Мене ляк зносить!“—А тут стогнання раз-у-раз зі споду чути, ніби грішна душа в пеклі пити просить. Ми всі зійшлися в купу,—що тут робити?.. „Ходімо,—каже Стефан,—а кума Панька лишимо коло коней“.—Пішли ми аж на сам берег ріки. Заки ми туди дібралися, заки що, то, може, з пів години минуло. Вітер аж землю рве з-під ніг, аж лід на ріці тріщить, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плюта така, що хоч зараз гинь! Темно, страшно... Ми побрались за руки і йдемо напomaчки туди, де чути стогнання. Дивимось, лежить щось чорне на льоду і не рушається. Ми надійшли,—кінь посеред роздрухотаних саней. Певно, хтось з дороги схибився та перевернувся долі бережищем. Оглянули коня,—неживий. Ідемо далі, а твій бідний Іцко лежить на льоду і вже от-от, ледве стогне! Господи, твоя воля! Таке нещастя на чоловіка.

Максим, оповідаючи, грів прозяблі руки над вогнем і пикав люльку. Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скося на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кривавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана й Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але газди всі обіцяли прийти, скоро повідвозять худобу додому. Іцик лежав без пам'яті, говорити не міг і, бачилось, не пізнавав нікого. Герман раз лише поглянув украдкой на нього. Голова була позав'язувана хустками, крізь які новиступали широкі плями крові. На бороді

і волосі скріпла кров, бекеша й сорочка криваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лиця страшний:

Аж десь над ранок, коли буря трохи стихла, прийшов цирулик з Дрогобича і почав сварити та лютитися на селян, що бралися сами до перев'язування ран, а не знають тому ладу.

— Алеж, пане, — відповів Стефан, — таже досі був би згиб чоловік. Ми бодай що то, а кров за-тамували.

— Мовчи, стара торбо! — гаркнув гнівно цирулик. — Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш те знати?..

Стефан, хоч був на слово досить гострий, змовчав, а цирулик почав розглядати рани й запевно мусів признати в душі, що перев'язка зовсім не була так лиха, як думав зразу. При допомозі селян, котрі почали увихатися, немов тут ішло про рятунок їх наймилішого свояка, попромивано рани, і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено в Іцка. Здається, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік о гострий, вистаючий камінь, бо ліва рука була зламана повище ліктя, а, крім того, в самому рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося направо, при чім Іцик покалічився о другий камінь. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, яких зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, він стис плечима і сказав, що велике було би диво, якби дожив до завтра.

Цирулик сказав правду. Іцик умер ще того самого дня, не прийшовши ані на хвилю до пам'яті. Герман не плакав на його похоронах, його тіло все ще дрижало зі страху від тої ночі, — страх витискав усяке інше чуття. Він ночував у губицького орендаря, котрий zarazом узяв опіку над Іцковим маєтком, щоб ніби зберегти його для Германа. Герман пробув у нього до весни, не знаючи,

що діється з тим маєтком. Аж коли громада упінула о те діло, орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квитки, — хату й город Іцків продано, а по сплаченню боргів лишилося для Германа 90 гульденів, котрі орендар віддав йому до рук. Герман з тою сумою вийшов із Губич, пішов у світ шукати щастя, — і ота сума була першою підвалиною його мільйонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидючи за писемним бюрком перед рахунковою книжкою в Бориславі, він, практичний чоловік, фінансист, не багато ваги прив'язував до наслідків, які лишило те життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згідно, звисока, шукав у голові насмішливих слів для його схарактеризування, але, проте, його думка раз-у-раз вертала до тих світлих хвиль, і, не знати чому, йому все ставало легше на серці, коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, але чув заразом, що теперішнє життя серед достатку й розкошів зовсім не ліпше від тамтого, коли навіть не поганше. Він сам не знав, чому кожний раз при думці про Іцка й Губичі йому робиться якось так на душі, як тому, хто, блудячи в густім, темнім лісі, крутими стежками, нараз вийде на невеличку поляну, залиту ясним соняшним світлом, заповнену теплом і пахощами квітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того вражіння, і йому бачилося, що ось він знов запускається в темний ліс, у яким йому призначено блудити без виходу, а доки, до якої цілі, — хто його знає! Йому робилось чимраз тяжче, тісніше, якось душно й лячно. Чи то від соняшної спеки, чи від вогкості в хаті йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чого. Не було у нього певної думки про заробок, до якого при тім

не мав ні вмілости, ні охоти. Кілька днів він жив сяк-так за одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються і подумав, що опісля він зістане зовсім без нічого, голий і голодний, перелякався дуже і завзявся — радше зараз згибати, а не кивати більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було нічого вийшло, коли б не щасливий випадок, що показав йому який-такий заробок. В шинку, в котрім він ночував, зішлися одного вечора якісь чорні, страшні люди. Герман зразу боявся їх, але, почувши, що бесіднують між собою по-єврейськи, надійшов ближче і став слухати. Це були самі молоді, 18—20-літні парубки, котрі завтра вибиралися до Борислава „либати“ кип'ячку. Герман довго слухав їх бесіди про те „либання“, але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, і цей відповів йому, випиваючи душком шклянку пива:

— Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нею хлопці вози шмарують. Ну, то береться кінський хвіст, згониться ним поверх води, то та ропа набирається на волосінь, а з неї рукою зсувається до коновки. Ось це називається „либати“.

— Ну, і куди ж дівається ту ропу? — спитав зацікавлений Герман.

— Носиться сюди до Дрогобича, — тут є такі, що куплять.

— А добре платять?

— Чому ні! За коновку шістька. Ну, а як добре звиватися, то за день і п'ять коновок назбираєш. Тільки ось носити біда...

Герман почав роздумувати над тою бесідою. Що ж, воно то не зле, такий заробок. Хоч робота не гарна, та зате легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра йти з либаками до Борислава, і коли сказав

їм це, вони пристали, тільки жадали могоричу. Герман на radoшax упоїв їх пивом, щоб „обляти“ свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця: Борислав і Дрогобич. До Борислава либаки вибиралися на цілий тиждень, ночували там хто в місцевого орендаря, а хто в селян по шопax та оборогах. Де хто ночував, там мав також свій склад, одну, дві або й більше бочок на ропу. Наливавши повну бочку, він забивав її чопом і зачинав нову, а наповнивши дві, наймав фіру і віз свій товар до Дрогобича. Там, за окопищем на пустім громадським полі була перша примітивна дестиллярня: ропу варили в великих кітлах, домішували до неї висіvkів та ометиці і робили мазь до возів. Але цей інтерес ішов слабо; мазь, чим більше її роблено, тим була дешевша, і вже дехто з тих самосівних дестилляторів (цю фабрикацію зрештою вони переняли від бориславських селян) думав про те, чи не можна б інакше спожиткувати цей дивний, вонючий та легко запальний плин. Уже роблено у Львові, в Кракові й Відні проби його хемічної аналізи, вже була чутка, що десь там на Мазурах якийсь пан Лукашевич, добувши в своїм маєтку ціле джерело такого плину, спровадив десь аж із Німеччини фахового хеміка, і цей, роздививши та рознюхавши ту ропу, обіцяв йому очистити її так, що буде ясна, як вода, і буде горіти ясно і майже без диму. Євреї в Дрогобичі металися, биті ожиданкою; чимраз більше їх цікавилось бориславською ропою, і хоча ціна її все ще була невисока, то все таки дехто, спекулюючи на непевну будучину, починав уже заглядати до Борислава, нипати по мочарах та поточинах, розвідувати у селян, чи, буває, копаючи ями чи то на бульбу, чи на що інше, не надібали більше тої „кип'ячки“.

Селяни були переважно бідні, непривітні, нерозмовні.

— Ой, так усюди, де прокопаєш трохи глибше, добувається та проклята ропа! А як не вона, то її сопух. Просмердів нам ціле наше життя. Десь бог не мав як покарати людей, та отакою нуждою. Ані одної криниці в селі не можна викопати. А іноді вибереш яму на бульбу, закоплеш, — усю зиму сухо, а на весну розіб'єш копець, а вся бульба плаває в ропі, як пироги в сметані. Особливо в долішній часті села клопіт з тою ропою. І де вона є, там ані збіжжя не вдається, ані паша ні до чого, ні трави тої худоба не пасе, ні сіна, ані соломи їсти не хоче. Нещастя наше та й годі!

Ось у таку пору, в хвилі перших народин галицького нафтового промислу, розпочав Герман своє либацтво. Він ішов до нього без великих надій, зовсім не думаючи, що на тих бориславських мочарах та пустарах криються джерела мільйонних капіталів. Либацьке ремесло манило його головне тим, що чоловік не потребував сидіти на однім місці, душитися день і ніч у тісних, вонючих халабудах, міг блукати по полях, жити сам для себе, не дбаючи ні про кого. Інші либаки були такі самі вільні козаки, що не мали іншого пристанівку, не потребували журитися ніким, дбати ні про кого, — веселий народ, невеличка молода компанія, і це також дуже подобалося Германові.

Він не без радості і не без якоїсь тихої вдяки згадує перший день своєї нової кар'єри. Був холодний маєвий поранок, коли враз із п'ятьма молодими либаками йшов стежкою покерек піль до Борислава. Вони йшли через Тептюж, лишаючи Губичі збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і обливало кривавим світлом ратуш, костел і церков святої Трійці. Сюди ближче виляса Тисьмениця, блискотячи, мов золота змія, і шваркотіла в віддаленню

по камінню, та так, що той шваркіт доходив до слуху, як тихий мелодійний гомін. Дуби в Тептюжі інощо зачинали розвиватися, зате сподом ліщина шелестіла вже своїм широким, яснозеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кожного через плече, хто молитву муркоче, а хто й так собі дещо співає. У кожного при боці торба з хлібом і цибулею, — це його цілотижнева пожива. Ось вони минули Тептюж, перед ними поле зелене, свіже, далі лука, замаєна квітами, знов горбок, через який гадиною звивається стежка, і ось бориславська кітлина.¹ Не доходячи самого села, вони розійшлися по луках, по мочарах та поточинах; старші либаки мали вже свої певні місця, прощпортані дучки,² де ропа, мов сметана, стояла на воді, і скільки її не либай, усе стояла в одній мірі. Швидко й Герман знайшов собі таке місце, пропорпав дучку, і всі стали до роботи.

Бориславське підгір'я виглядало тоді ще зовсім не так, як тепер. Бідне підгірське звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжю Діла понад потоком. На пригірках від Бані й Тустанович були поля господарські, а нижче — луки і голе пасовисько. Але при всім тім земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив із неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розтаяли сніги і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крові в глибоких, невидимих жилах. Поміж народом ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Борислав, були давніми часами великі татарські війни, що тут поховано багато наших людей і поганих песиголовців, і що трупи щороку силуються встати на світ

¹ Улоговина.

² Дучка — дірка.

і будуть силуватися доти, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалять весь Борислав і підуть у світ воювати. Не знали бідні бориславці, говорячи собі зимовими вечорами цю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна підземна потвора незабаром уже прорве земну опону, розвалить їх бідне, сумирне село і зруйнує до тла їх і їх дітей! А тим менше знали й гадали вони, що та потвора — то зовсім не трупи давніх лицарів, а оця гидка, чорна, вонюча ропа, що тепер випалювала їх сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі очищеною нафтою, тисячам на зиск, тисячам на втрату, а їм самим на горе та на руїну!

Либацькі часи! Герман і досі згадує про них з уподобою! Він швидко привик до поганого сопуху ропи і навіть полюбив його, коли переконався, що з тої ропи пливе його заробіток. Цілими днями, від ранньої весни, аж поки не настануть осінні холоди, він чапить було над своєю дучкою та водить своїм обмашеним квачем по поверхні брудної води, якою вона заповнена. Під його руками коновка за коновкою наповняється ропою. Він либає й дивується, відки береться та мазь, що розливається по воді широкими перстнями і грає всіма барвами веселки. Він пробував копати глибші ямки, в надії, що може добути джерело тої мазі, але ні, джерела не було, замість мазі підходила вода, а по якімось часі — бач, на поверхні води показувалися знайомі перстені дивного олію! Герман часто говорив про це з либаками, та це були тупі голови. Їм байдуже було до того, відки що береться, аби лише плало в їх кишеню. Він заговорював із селянами, що іноді, бачачи либаків на своїм полі, заходили до них, гляділи на їх роботу або й заборонювали їм поратися тут і змушували забиратися далі. Герман, привикши в Губичах поводитися з селянами, не лякався їх сердитого

виразу та вислову, заговорював їх гнів жартами, за-
добрював сердитих пачкою тютюну і користав із
страху інших либаків та вибирав собі щонай-
кращі дучки. Але й селяни не знали, відки бе-
реться ропа: одні говорили, що то предковичні гнилі
трупи, другі здвигали плечима і казали, що „земля
потиться“, та й годі.

Герман слухав, потакував, ніби дивувався, але не
вірив. Він знав із досвіду, що чим глибшу дучку
прокопле в землі, тим більше кип'ячки виступає на
воді, і його бистрий розум доміркувався зараз, що
там далі в глибині мусить бути тої кип'ячки далеко
більше, мусять бути великі стави та озера, коли
з них, мов шумовиння з кипучого кітла, стільки її
підходить догори. Ге, якби то ціна тої кип'ячки
піднеслася, якби то справді можна було вживати її
до чогось іншого, ліпшого, ніж до шмарування во-
зів! І Герман, либаючи та слідячи за хвилюванням
барвистих перстенів на воді, мріями літав далеко,
але все в однім напрямі, туди, до золотого
краю багатства, достатку, туди, де „великі гроші
ростуть“.

Його молодість пройшла в бідності, почасти серед
міської єврейської бідноти, почасти серед темних та
вбогих селян. Його уява не була розвинена та зде-
моралізована образами розкошів та пишноти та ве-
ликоміського зиску. І коли його тягло до краю,
„де великі гроші ростуть“, то він не уявляв собі
панського лінивого життя, гри в карти, пиятік та
розпусти; йому марилося рухливе, запопадливе
життя єврейського купця, гуртівника, торговця, що
висилає десь-кудись вози з великими купами яки-
хось товарів, торгується з селянами, з робітниками,
робить тижневі виплати соткам, тисячам людей,
числить видатки, числить зиски, загалом числить,
числить, числить... Герман змалку любив числити.
Ще мати вчила його початків числення, а їдик був

у тім добрий майстер і силкувався передати Германові свою штуку. Ось і тепер, сидячи над своєю дучкою, весь замазаний ропою, як чорт, у подраних вонючих лахах, Герман числить: стільки коновок ропи на день, стільки треба заплатити за перевіз, по стільки центів коновка, а стільки виходить на життя, а стільки випаде на місяць... Він спекулює, як би так не возити до Дрогобича, а варити мазь тут? Е, що, а все таки мазь треба б везти на торг... а при варенню треба сидіти... не оплатиться. Або якби так мати свого коня і свій віз, простий драбинястий селянський віз, і самому возити ропу? Що ж, на коня і на віз гроші у нього були би... можна би навіть що два дні відвозити по дві бочки... Герман числить ціну коня, воза, паші, удержання, і виходить, що це могло б оплатитися. А ще якби ціна ропи трохи, трошечки підскочила? Це був сук, на який наскакували всі Германові рахунки! Це був одинокий пункт, із якого можна й треба було шукати вихідної точки, шляху до краю, де ростуть великі гроші. А ця точка довго не хотіла податися Германовим очам. Навпаки, здавалося навіть якийсь час, що тут якась глуха вулиця і ніякої вихідної точки для далекої дороги тут нема що й шукати. Ціна ропи почала падати; у дошаних шатрах за Дрогобичем перестало куритися; старий Туртeltaвб, що варив мазь, почав махати руками і кричати на либаків:

— A schwarze Jur¹ на вас! Не треба мені вашої кип'ячки! Ніхто не хоче купувати мазь! Куди я подію те, що наварив? Нехай вона вам скисне, а я не потребую!

Правда, він не покинув зовсім варити, але платив уже за коновку ропи не по шістьці, а по п'ять крайцарів, та й то більші скількості брав не радо.

¹ Чорний чорт.

„Ка Geschäft!“¹ — подумав собі Герман і наважився покинути либацтво.

Це було восени. Либацький сезон і без того кінчився. Герман, обмивши з немалим трудом та накладом мила і навіть дрібного піску своє тіло від ропи, що за все літо насіла на ньому грубою, чорною верствою обридливого товщу, перебрався по-людськи і, обночуювавшись в Дрогобичі у того таки старого Туртeltaвба на Лану, вночі, коли в хаті всі заснули, при блиску лойової свічки взявся на клаптиках паперу зводити свої рахунки. Його бухгалтерія була невибаглива, вся в його голові, але до чисел він мав добру пам'ять і міг одно дороге та любе йому число ховати цілими роками, не боячись помилитися. Він числив і числив, зводив суми, відтягав і знов складав і нарешті геть по півночі загасив свічку і пішов спати, веселий та вдоволений. Його капітал не лише не розтратився, а при його зручності й хитрості виріс майже взатроє. Він за той час жив дуже нужденно й ощадно: не пив нічого, крім води, їв мало, переважно сухий хліб та цибулю, а проте чув себе сильним і здоровим, як ніколи. Йому минуло дев'ятнадцять літ, і в його нутрі щось немов перло і тисло назверх; молода сила й відвага просила собі виходу, та не знаходила його. Він довго не міг заснути, перевертався з боку на бік на своїй твердій постелі. Жадоба грошей чимраз сильніше опанувала його, чимраз частіше він думав над тим, яким би способом розбагатіти. Зимою, коли не було либацького заробітку, він звичайно наймався в Дрогобичі на якогось послугача чи то до готелю, чи де до склепу, спекулюючи так, щоб заробити хоч стільки, щоб маги де прожити та чим прогостуватися. Тепер він забажав чогось більше. Він кинувся

¹ Ніякого гешефту.

поміж дрібних купців, бажаючи знайти собі спільника до якогось інтересу, та при тім такого спільника, де би сам він не потребував вкладати грошей. Пригадавши собі свою давню онучкарську практику, він задумав зайнятися баришівництвом. Для дотепного чоловіка баришівництво — то золотий інтерес. Ходить собі такий баришівник по торговлиці, чи кінській, чи худоб'ячій, та й лиш пасоком, хто з чим показується на торг. Чи то купець, чи продавець, ніхто не мине його рук.

— Що продаєте, газдо? Ялівку? Ну, що вам дати за ту ялівку?

— Агій, скрутисся та лізь у болото! — буркне сердитий сват. — Не бачиш, що то корова?

— Корова! О-йо! А я й не пізнав. Ну, ну, вибачайте, пані корова! — жартує баришівник. І він кидається на бідну худобину, обмацає в ній кожне реберце, кожную кістку, загляне в писок, лічить зуби, микає за шерсть, торгає за хвіст, обіздрить ноги й ратиці, і відразу назначає ціну.

— Візьмете п'ять-двадцять?

Селянин зразу навіть не дивиться на миршавого єврейчика, а на його пропозицію взяти „п'ять-двадцять“ хто добродушний скаже: „Та й то гроші“, а хто сердитий, то буркне часом:

— Ой, тобі би, мере,¹ належалося п'ять-двадцять, але цісарських, обливаних.

— Ну, що цісарських! Яких цісарських? — решетиться єврейчик. — Я вам по правді говорю. Людську ціну даю. Ідїть по торговлиці, питайте, чи дістанете більше.

І він плює і ніби йде. За хвилю приходить другий баришівник, розуміється, змовившись з першим, знов огляне, намне, наторгає худобину, прогонить її, щоб бачити, як іде, і дає 24 або ще менше.

¹ Мере — може.

Пізніше приходить третій, четвертий і раз-у-раз збивають ціну. Довкола своєї жертви вони кружать, як ворони довкола стерва, силкуються не дати їй відіхнути і отямитись, пригноблюють її настрій, а рівночасно своїм вештанням, голосним торгуванням та ще голоснішою лайкою відбивають інших, реальних купців. Бо жаден із них напrawdę сам для себе й не думає купити; вони торгують „на запас“, спекулюючи на те, що знайдуть купця, якому зараз же й відпродадуть сторговану худобину з зиском. Бо рівночасно з оброблюванням продавців баришівники п'асуть очима також купців, особливо таких, що не люблять сами ходити поміж худобу та торгуватися, отже молодих дідичів, посесорів, що вдають великих панів або панських вірників, що раді би на кожному інтересі, який роблять на панський рахунок, заробити й собі хоч би невеличке куку в руку. З низенькими поклонами, з покірним та услужним лицем наближається такий баришівник до купця з запитанням:

— Що вельможний пан купує?

„Вельможний пан“ потребує двох чи трьох пар ялівок або бичків на пашу, або волів до ярма, або дійних коров.

— О, я зараз вельможному пану приведу. Я вже тут маю, ай-яй-яй! Як би навмисне для вельможного пана! Я вже сторгував для іншого пана, дуже мене просив. Але я знаю, вельможний пан будуть ласкаві мені за фатигу...¹

Бувають і такі пани, що, прибуваючи на торговницю, відразу кличуть до себе баришівників і заявляють їм: потребую того й того в такій і такій ціні. Баришівники кидаються на торговницю, як на полювання, торгують, купують, розуміється, не платячи, потім ведуть до пана — розуміється, худобину, а не

¹ Фатига — турботи.

продавця, — і знов стараються виторгувати від нього якнайбільше. Та буває й таке, що пан або загалом грошовитий купець іде сам на торговицю, гонить баришівників від себе і оглядає продажну худобу. Баришівники, як собаки, слідять здалека кожний його рух, а коли побачать, що якась штука подобалась йому і він починає торгувати її, і, як то буває звичайно, не може сторгуватися відразу, ніби покине і відійде, знов верне і торгує і знов покине і йде далі, — вони, знаючи по торзі, що кращої, відповіднішої штуки він не знайде для себе, швидко надскочать, діб'ють торгу, дадуть продавцеві завдаток; і тоді вже покупець, і добрий бариш звичайно не мине їх рук; а коли покупець упреться, то завдаток пропадає і баришівники все таки тратять небагато; та й то звичайно вони погрозами й криком зуміють видерти свій завдаток від продавця. Оце чесне ремесло вимагає не лише зручності й несумлінності, але також значного знання психології як хлопської, так і панської, доброго горла, твердих рук та, як кажуть в Дрогобичі, „невипареного писка“, цебто рота, здібного без упину божитися, клясти себе й увесь світ, жартувати, брехати й підлизуватися на всі лади.

У всіх тих штуках Гершко Гольдкремер здавна, як то кажуть, з'їв муху, то й не диво, що з нього швидко міг виробитися добрий баришівник. Правда, до цього ремесла, що було властиво замкненою в собі і зорганізованою розбійницькою шайкою, не можна було братися відразу, по самій добрій охоті. Новак наскакував зараз на старих майстрів, які не залишали гаркнути йому своє грізне „зась“. А коли б такий новак упирався і хотів крутитися по торговиці на власну руку, то їм, перелетним птахам та старим бувальцям, нічого не значило дебудь у затиллю почислити йому кості та споневіряти фаціяту.¹

¹ Фаціята — лице.

Гершко довго заходив несміло до тих хижих вовків, пробував знайомитися з ними, трактував одного й другого то горілкою, то нічлігом, то тютюном, а сам тим часом нібито й не дивився в той бік, займався іншим заробітком. Він наймився в одного єврейського склепаря за продавця-рознощика: в торгові дні набирав у нього капелюхів, кучем, хусток, люльок і всяких інших дріб'язків і йшов з тим поміж вози, по торгових, по шинках, де п'ють могоричі та хвилево бувають щедріші на гроші. Склепар звичайно назначував ціну на всякий товар, здаючи його Гершкові до розпродажі, а що йому вдалося взяти звиш тої ціни — це його. Розуміється, що Гершко не був з тих людей, котрі для якоїсь там чесноти готові сами собі шкоду робити. Він шахрував покупців і дер із них, що міг, намагаючи де жартами й сміхом, де клятьбою та гарячими запевненнями, що його самого більше коштує і що він лише тому дає товар по тій ціні, аби довше не носитися та аби зробити приємність такому чесному „пане гісподар“. Оце заняття давало йому можливість волочитися по торгових і придивлятися баришівникам, виучувати потиху всі їх штуки та способи порозуміння. І чим більше він входив у їх секрети, тим більше тягло його до їх компанії. Він бачив тут золоте дно і чув себе в силі зрівнятися з ними.

Він пізнав ціну грошей у нужді, пізнав, що без них жити погано, що вони одні можуть вибавити його від тої нужди, погані й униження, які так часто мусить терпіти бідний. Поволі в його душі розгорялася страшна, гаряча, сліпа жадоба грошей, заглушувала всякі інші чуття, закривала перед його очима всі завади і манила його тільки одною метою — багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку ще з іцкового промислу, а потім із либацтва, рахував їх щотижня

і укладав собі пляни, як би найлегше і найшвидше побільшити їх.

— Слухай, Гершку! Що ти все ходиш, мов курка з яйцем? — мовив до нього старий баришівник Вольф Шпербер, якому він найчастіше робив дрібні прислуги, доносив відомості про товар і про купців, про ціни і пляни поодиноких сторін, наскільки міг підслухати їх, волочачися по торговцях.

— Що я ходжу? Ech klär¹ — коротко відповів Гершко.

— Про що ж ти думаєш?

— Ну, як про що? Хотів би знайти який гешефт. Надокучило двигати оті дурниці. З того ледве виживеш.

— А може б, ти мав охоту від того товару перейти до такого, що сам пішки ходить?

— Ой, ой, ой, чому ні?

— А маєш дещо грошей на початок?

— Та... дещо би знайшлося.

— Ну, то знаєш що? Пристань до спілки зомню.

Гершко, не кажучи нічого, поцілував Вольфа в руку.

— Добре? — мовив Вольф, зачудований трохи такою ріжністю парубка. — Я гадав, що ти захочеш надуматися.

— Чого надуматись? Я вже досить думав.

— Ну, знаєш, наше ремесло не легке.

— Я легкого хліба не хочу.

— Та й не зовсім безпечне.

— Чень вовки не з'їдять.

— Часом і це трапляється. Ти бачиш, ми, баришівники, не ходимо люзом,² а все компанією. А внас у компанії різні люди. Ой, дуже різні.

¹ І думаю, міркую.

² Люзом — поодинокі.

Більша частина таких, що відбували практику в криміналі. Народ твердий і прудкий. Якщо до чого, не завагується і горло здушити, і ножем під ребра помацати. Та ще свої — нічого. Вкупишся в компанію, то можеш бути безпечний. Але як прийде на великих ярмарках, де гешефт іде на тисячі, збігнуться дві або й три компанії баришівників і з Мазурщини, і від московської границі, і з Угорщини, то треба матися на бачності, ой, треба!

— Вовка боятися, в ліс не йти, — мовив Герман, твердо наважившись не випустити з рук нагоди.

— Добре, Гершку, що ти такий відважний, — мовив Вольф. — Та ще одно мушу тобі сказати. Я візьмуся ввести тебе в нашу компанію. У нас умова проста. Кожний працює на власну руку і допомагає іншим, де й як може. Що заробить, то його, але по скінченню торгу йде обрахунок, і кожний дає десять процентів свого зарібку на компанію до рівного поділу. Це на те, щоб один не панювався занадто, коли йому пощастить, а другий щоб не виходив голіруч.

— То добре, — мовив Герман.

— Часом добре, а часом ні. Для недотепного незручного, для такого, що не має щастя, то йоне добре, бо він усе хоч що, то дістане. Але для щасливого та спритного, якому пощастить на торзі, то часом буває несмачно. Подумай, якби тобі вдалося заробити тисячу ринських.

— Тисячу! — перервав йому Герман здивованим окриком.

— А ти як думав? На великих товарних ярмарках у Смержу, Борині, Лютовисках ми зароблемо часом і більше. Ну, отже, якби так тобі графілося, ти радо віддав би сотку на тих, що не заробили стільки або ще набрали позаушників?

— Не віддав би.

— Отже бачиш. Часом то неприємно. А від твоєї

компанії утаїтися годі. Кожний добре знає, що заробив другий. Пильнують одні одних. А проте є й на це спосіб.

— Який?

— Власне те, що я хочу тобі сказати. Я приймаю тебе за практиканта до себе. Ми в компанії стоїмо за одного баришівника. Ми оба надзираємо один за одним, а що заробимо, тим оба рахуємося, а компанії з нас один пай.

— Добре так, — мовив Герман.

— Ну, не знати ще, як воно буде, — охолоджував його Вольф. — Ти ще надумайся. Я поспробую говорити з компанією, чи дозволить мені взяти тебе на практику.

— Хіба може не дозволити? — з страхом крикнув Герман.

— Може. Як якого дурного хлопчища, то легко дозволяють, але розумного, дотепного парубка, то нерадо. „Занадто ситий будеш“, говорять. Ну, та вже я якось їх уговкаю. А коли згодяться, тоді підемо оба до рабіна.

— Чого до рабіна?

— Ну, знаєш, то такий гешефт, що не раз і заробок, і життя на волоску висить. Як я не можу у всьому спуститися на свого практиканта, у всьому довіритися йому, то я мов без рук і без очей. Тоді вся спілка ні на що. Мусиш мені перед рабіном дати слово, знаєш, тверде слово, під хайрем,¹ що будеш мені вірний, не відступиш мене ні в якому випадку, не втаїш нічого передо мною, не будеш змовлятися ні з ким проти мене, в цій компанії будеш знати тільки мене і нікого більше.

Вольф промовив ті слова з таким притиском і так дивно впер свої очі в Германове лице, що цьому

¹ Під хайрем — присяга: „хай мене бойкотує мій нарід, коли це неправда“.

аж мороз пішов поза плечима. Та проте його практичний змісл узяв швидко верх над острахом.

— Добре, реб Вольф, — мовив він, — але що ви мені дасте за це?

— Заробиш ти своїми грішми, то твої дві часті зарібку, а моя третя; зароблю я своїми, мої дві часті, твоя третя; а коли гроші складемо оба, то в такій пропорції ділимо й зиски.

— Добре. Пристаю на умову. Моеї вірности можете бути певні. Але яке мені запевнення?

— Яке слово ти перед рабіном даси мені, таке саме я дам тобі. Добре?

— Добре.

— Ну, а тепер ходи, заплати обід і гальбу вина на згоду.

Минуло кілька тижнів, і Герман із либака зробився баришівником. Компанія приняла його за оплатою п'ятьох ринських на загальну почесну, а рабін так розумно і досадливо промовив їм до сумління, що Герман, даючи Вольфові слово на вірність, аж розплакався. Вольф уважав це за добрий знак і почав з Германом проходити практичний курс товарознавства. Він оповідав йому про різні прикмети коней і іншої худоби, учив його, як оглядати та випробовувати кожную штуку, як пізнавати вік по зубах, хід, силу, швидкість, робучість, як віднаходити утаєні хиби і, з другого боку, утаювати у продаваній скотини хиби так, щоб звичайний покупець не міг їх пізнати. Він оповідав йому про ціни і способи торгування, характеризував панів, попів, селян та різnorodних покупців і продавців, оповідав про славні ярмарки на коней в Улашківцях, на вівці в Косові та Кутах, на худобу в Сучаві та Голомуці. Всюди він бував, усюди зазнавав різних пригод, де заробляв, де тратив, і виніс із того шумного та різнобарвного життя не золото, не срібло, а стару полатану бекешу, пару

брудного шмаття і голову, мов напаковану торбу, повну найрізніших досвідів, смішних і страшних пригод, знання світу й людей, самих таких скарбів, що не давали ніяких процентів і зовсім не забезпечували його рудої голови на старість та на випадок хвороби.

— Гершку, — говорив не раз до свого практиканта, коли мандрували з міста до міста, або ночували дебудь у корчмі, поки надворі свистав вітер та хляпав рясний дощ, наводячи тоску на душу. — Гершку, дивися на мене, старого дурня! Вчися в мене ліпшого розуму, ніж я його мав.

— Ви не дурень, реб Вольф, — мовив Герман.

— А що ж, як не дурень? Чого я доробився?

— Ви не мали щастя.

— Може і правда, — мовив Вольф, похиляючи руду голову на груди. — Так мені не раз здається, що я ще маленький, і виходжу з батькової хати, а наша хата стояла серед поля так, як і оця корчма. Виходжу з хати, а сонечко світить так ясно, надворі так тепло, запашно. І я дивлюся кудись у далечінь, далеко-далеко! І так мені чогось солодко дивитися, хоч там звичайно нічого не видно, крім темного лісу десь на краю обрію. Та ні, то не темний ліс, здається мені, то темна хмара, і вона не стоїть на місці, а суне супротив мене все ближче й ближче. Вона не страшна, не гуркоче громами, не моргає блискавками, а наближається, мов якась люба загадка. Нараз вона розчиняється, мов поли широкого кафтана, і в тім отворі робиться ясно. Я дивлюся в ту ясність і бачу в ній нібито нашу хату, але чисту, вибілену, високу, з ганком і блискучими вікнами. А довкола неї не голотеча, не гнилі баюри, не поламані плоти і п'яні гої, а зелена мурава, крислаті дерева, покриті то молочним цвітом, то рум'яними яблуками. А на ганку стоїть дівчина, ніби моя мама, а дівчина... така гарна, чорноока

і рум'яна, як і ті яблука, і махає до мене білою-білою рукою і кличе очима, устами, але без слів. А в мене серце б'ється так любо, рветься до цієї гарної хати і гарної дівчини; я перескакую через перелаз і біжу в поле, біжу до неї. Стежка веде мене в достиглі жита; ясна хата й гарна дівчина щезають мені з-перед очей, але то лиш на хвилю, думається мені. Оцею стежкою я зараз перебіжу лан і вибіжу на луку, а там уже близенько! І біжу. Але лан тягнеться щось дуже довго, стежка звивається то в цей бік, то в той; минувши жита, я входжу на якісь мокравини, між лози, очерети, далі в ліс... Стежка крутиться, далі щезає під моїми ногами. Гарна хата й гарна дівчина не раз іще привиджуються мені, але все якось далі, далі, менше ясно. Здається, немов я йду до них якоюсь безмірно крутою та обхідною дорогою і нарешті зовсім трачу їх з очей. Оце була моя доля. Що то допомгло, що я все йшов і йшов, поспішав, мучився, коли стежка не та! Замість гарної хатки й гарної дівчини, гульк... аж і могила перед тобою!

— Ну, ну, ще вам далеко до неї, — потішав його Герман. — А хто знає, може ваша доля таки ще не перестала дожидати вас на ганку того гарного дому?

— Ой, уже! Старого, дихавичного баришівника! Нехай дожидає молодших. От хоч би тебе!

П'ять літ проходив Герман з Вольфом по Галичині, бував на всіх більших ярмарках, познайомився добре з баришівницьким ремеслом і заробив дещо грошей. Із тих, що наскладав із либацтва і дістав у спадку по Іцкові, він не стратив ані шеляга; навпаки, доложив до них іще пару сот ринських. Вольф пару разів говорив йому, щоб ішов на баришівництво на свою руку і розстався з ним, але Герман не хотів, йому корисніше було бути ніби Вольфовим підручним і платити о половину менш на

компанію. Кілька разів Вольф, дізнавшись, що Герман має зложені не кепські, як на початок, гроші, радив йому шукати якого іншого заробітку, заложити склеп¹ або взятися торгувати худобою на власну руку. Герман і того не хотів, хоч і не зарікався. Він оглядався довкола, розпитував, шукав якогось корисного гешефту. Якась таємна сила все тягла його до Дрогобича; він розвідував потихо, що чувати в Бориславі, і все неначе ждав чогось незвичайного, дивного, що мало раптом і доразу змінити його життєву течію.

Було літо. Наближалася Спасівська ярмарка в Лютовисках. Вольф, не знати чому, ішов на ту ярмарку з великими надіями. Герман також був радий, баючи, що Вольф у такім рожевім настрою. Вони їхали до Лютовиск заздалегідь, від села до села, оказіями, іноді йшли пішки навправці, особливо в горах, де звичайно тяжко дістати фіру. Пробиралися з Самбора на Турку, відци знайшли фіру до Лімни, а відци через верх пішли на Біберку до Лютовиск. Уже від самої Турки всі дороги, всі гірські стежки роїлися то пішоходами, що чи то йшли на ярмарок голіруч, бажаючи щось купити, чи то гнали на продаж худобу, — то верхівнями, головню євреями, факторами, баришівниками, сільськими орендарями та згінниками, що торгували худобою, орендували випаси та полонини. Ішли з далеких гір, аж від Скольного та Смержа, і з долів, аж із-за Самбора, від Рудок, від Перемишля та Лежайська, з цього останнього — головню за вівцями або вовною. Дуже багато йшло угорських русинів, яких можна було пізнати по широченних, мов жіночі спідниці, штанях і не менше широченних шкіряних чересах.² Цілими купами йшли

¹ Склеп — торгівля.

² Черес — широкий ремінь.

цигани з голосним реготом та шваркотом, окружуючи невеличкі однокілки, де на купках брудного фурфанта сиділи купки чорних, як сажа, та майже голих дітей, а жінки одні поганяли конину, а інші догори попихали скрипучу колісницю.

Був перед'ярмарочний день. Пообідавши в лімнянській корчмі, Вольф і Герман пустилися пішки через верх, щоб на вечір стати в Лютовисках. Сонце звернуло вже добре з полудня, коли вони, перейшовши невисоку гору, станули на другім її боці, в Біберці, над берегом Сяну. І тут вид був не менш оживлений та різнобарвний. З усіх гір, з усіх плаїв, усіма стежками йшли, їхали, неначе річками плили, ярмаркові. На всіх бродях Сяну люди, воли, вівці: одні бредуть через ріку, звільна ступаючи з каменя на камінь, по коліна в воді, що б'ється і бризкає довкола голих ніг, мов розтоплене скло; інші поять свій товар, миють волів від дорожньої пиляки. Ще інші попасають дебудь край дороги, держачи свою худобину на воловодах, або сидять сами на мураві, курять люльки, закусують, гуторять.

— Здається, гарний буде ярмарок, — раз-по-разу повторяв Вольф, минаючи оті групи. — Давно вже не було такого згону.

— Коби лише на купців був урожай, — мовив замислено Герман.

— Надіються кількох багатих панів аж із Поділля, що хотять купувати воли на брагу, — мовив Вольф, а потім додав: — Це не для нас пожива. Їм треба волів худих і дешевих, а тут переважно згонять випасені в полонинах. Такі воли на брагу недобрі. От якби прибули віденські купці, такі, що зараз купують на заріз, то на таких нашому братові найліпший заробок. Такий купець платить від ваги, а по чому торгував баришівник у бойка, це йому байдуже. А на кільку суму баришівник дожене

Йому худоби, від такої "суми" платить йому процент. Можна не раз і при тім ошукатися: торгуєш на око, худобина показна, а прийде до ваги, а вона легка, і ти мусиш доплатити, бо купець більше не дасть, а скидатися торгу не хочеш, щоб не розсердити його. Особливо ті угорські воли з великими рогами, ті кайли часто бувають такі ошуканці. Це пуста худоба, і до роботи слаба, і на вигодівок недобра, а на око показна. Але наші гірські барни¹ та полові — то найліпші. На них звичайно баришівник має подвійну користь.

Отак міркуючи та розмовляючи, Вольф і Герман, не кваплячися, на вечір зайшли до Лютовиск. У Вольфа тут був знайомий орендар Сруль-Лейб; тут оба баришівники заночували, тут зібрали зараз таки щонайпотрібніші відомості про завтрашній ярмарок. Справді, ярмарок заповідався незвичайно великий. Уже надвечір у Лютовисках панувала велика тіснота, а вночі довкола містечка майже від самої Чорної скрізь попри дороги запалали вогнища; там ночували під голим небом тисячі ярмаркових зі своєю худобою, бо в містечку не було для них ані стаєнь, ані заїздів.

Покріпившись та відпочивши трохи з дороги і вислухавши орендаревих новин про ярмарок та про важніших купців, що поприїздили до Лютовиск, Вольф не втерпів: велівши Германові сидіти в хаті і не признаватися ні перед ким, що він баришівник, сам він побіг у місто. Вернув досить пізно. Герман сидів у ванькирику при лойовій свічці й дрімав. Вольф з незвичайно оживленим лицем ухопив його за плече, потермосив ним і запитав:

— Гершку, вечеряв ти що?

— Вечеряв.

— Добре! Лягаймо спати. Завтра жде нас велика робота.

¹ Барни — темносірий віл.

— Яка робота?

— Що питаєш, дурень? Великий ярмарок — то баришівникові велика робота. Спи, бо завтра збуджу вчасно.

Вольф не хотів говорити Германові нічого більше, боячися, що цей не засне під вражінням його новини. А новина була не мала. На ярмарок приїхала компанія віденських купців, як казали, з великими грішми, і Вольф явився до них перший, предкладаючи їм свої услуги. Один купець знав його з давніших літ і зарекомендував іншим. Купці мали намір купити хоч би й 500 щонайкращих і найтовстіших волів, — це було 1847 року і заряд армії запотребував незвичайної маси м'ясних консервів, бо надіялися війни. Вольфові обіцяли по 5 процентів баришівного від ціни кожної штуки. Коли добре завинутися та убігти інших баришівників, можна було заробити гарні гроші.

Другого дня Лютовиска представляли незвичайний вид. Мов повінь, що напливає з усіх боків, так від самого ранку заливали, затісняли, затоплювали череди, ряди, полки волів, коров, овець, усі шляхи, вулиці, площі і навіть подвір'я домів у містечку. Коли в церкві почалася відправа, вже ціле містечко було повне худоби так, що пройти вулицею або площею було майже неможливо; на дорогу, яка звичайно вимагала десять хвилин часу, тепер треба було цілої години часу і незвичайної праці та обережності, щоб протиснутися поміж густо збитими волами, уникнути їх ратиць та рогів. Зате по хребтах та карках волів можна б було вигідно і швидко прошпацируватися вдовж і поперек Лютовиск від кінця до кінця. Рик худоби, гойкання погоничів, бляєння овець, гармидер торгів клекотіли в повітрі й гули здалека, мов кип'яток у величезнім казані.

А на площі, що заступала місце ринку, було серце тої великої потвори, осередок того клекоту

й життя. Там стояла дощана буда, в якій урядував комісар. Відци, мов проміння з вогнища, йшли в різні боки жандарми, помахуючи когутячим пір'ям на капелюхах та поблискуючи багнетами. Вони мали робити порядок на торговицях, лагодити спори, арештовувати злочинців, яких серед такого збіговища все буває немало, і що пару годин здавати рапорти комісарові. Під піддашком тої самої буди, в безпосереднім сусідстві комісара позаймали на дощаних лавках місце багаті купці, час від часу приймаючи рапорти від своїх факторів. Тут же під ослоною міської поліції стояла також велика худоб'яча вага, привезена сюди одиноко для вигоди чужих купців; звичайно на гірських ярмарках обходяться без неї: і бойко, і баришівник купують худобу без ваги, на око оцінюють її вартість по тридцять трьох містичних знаках, так, як колись єгипетські жерці пізнавали святого Апіса.

Вольф і Герман від самого ранку кидалися, як мухи в окропі, вибирали щонайкращі штуки, торгували, давали завдатки, та й усе лиш до ваги, до ваги. Ані одної штуки з тих, що вони доставили до ваги, не забракували їм купці, навпаки, були дуже задоволені і платили. Баришівникам щастилося; майже на кожній штуці заробляли коли не по десятці, то по п'ятці, а на деяких — то й по двадцять або й по п'ятдесят ринських. Ішло їм як з води; оп'янені своїм щастям, вони дедалі вже мало й торгувалися, підбивали ціну, певні й так свого зиску. Цілий ярмарок заворушився. Вольф бігав, мов у гарячці, не тямлячи, що діється довкола нього. Герман і собі ж бігав, але своїм звичаєм обережно, озираючися. Він дивувався, що не здибає на ярмарці ані одного знайомого баришівника, нікого з їх компанії. Нарешті, здибавши Вольфа, звернув на це його увагу.

— Реб Вольф, що це таке, що нема нікого з нашої компанії?

— Нема нікого? — жажнувся Вольф, та по хвилі зареготався.

— Тим ліпше для нас. Не буде з ким ділитися зиском.

З тим і розійшлися в ярмарковій сутолоці. Та Германові було якось моторошно. Кілька разів, коли, сторгувавши якусь гарну штуку, давав завдаток, він бачив, як якісь незнайомі євреї позирали на нього скося, шептали щось проміж собою та все назирці йшли за ним. Але ярмаркова гарячка швидко брала верх. День був ясний, парний, довкола маса народу, то й страх не чіпався чоловіка, тим більше, що й жандарми то сюди, то туди снували серед юрби.

Надійшов вечір. Вольф і Герман доставили до ваги не менше, як 200 штук щонайкращих волів, ціною мало що не на 30 000 ринських. Купці тут же при вазі відчислили Вольфові баришівне за всю суму, цілих півтори тисячі ринських, але він мав у своїм гаманці з котячої шкіри ще звиш три тисячі, зароблені на торговій ціні. Фортуна таки раз усмінулася йому! Він заховав гроші і озирнувся довкола. Біля нього стояв Герман, також радісно всміхаючися.

— Ну, що, Гершку, — мовив радісно Вольф, — правда, що добрий ярмарок у Лютовисках? Коби ще завтра хоч половину того заробити, що сьогодні.

Та Герман нараз зблід і сіпнув його за рукав. Він побачив, що довкола них чимраз ближче товпляться ті самі незнайомі євреї, що так часто пасли його очима увесь день.

— Реб Вольф, — шепнув він якось незначно своєму патронові, — ви знаєте оцих євреїв, що придивляються нам збоку?

Вольф стрепенувся, зирнув, незначно довкола і стиснув Германа за рамя.

— Хлопче! — шепнув він, — буде лихо з нами. Треба нам пильнуватися. Це баришівники з над російської границі. Вони пізнали мене. Я їм перебив торг, то тепер вони не дарують мені.

— Ходім додому! — шепнув переляканий Герман.

— Який тут у нас дім? Нам тут не можна ночувати. Вночі вони майстрі. Мусимо втікати.

— Вночі? Куди? — ще з більшим переляком прошептав Герман.

— Не бійся, — мовив Вольф. — Стараймося лише тепер висмикнутися з міста, так, щоб нас не побачили. І не гостинцем нам йти, не стежкою, а якнайшвидше в ліс. Бачиш он той ліс на горі?

І він показав Германові очима, так що здалека й незначно було.

— Там на краю велика обпалена смерека стоїть, а під нею криничка. Поспішай туди одним боком, а я другим. Там жди на мене, якби ти прийшов борше,¹ а як я прийду борше, то я зажду тебе. Знак: три рази легенько свиснути, мов нічний птах, пам'ятай!

І вони розсталися в сутолоці. Герман протискався з трудом поміж худобу, удавав, що оглядає ще воли, колесив сюди й туди, щоб змилити увагу тих, що могли слідити за ним, але швидко переконався, що за ним не слідить ніхто. Вибравшись з найбільшої сутолоки, він збочив з вулиці, шмигнув крізь одні отворені сіни до огорода, відни в коноплі, а вибравшись на поле, подався навпростець під гору, де недалеко чорнівся край лісу, вказаний йому Вольфом. Герман не вийшов, а майже вибіг на горб, хоч цей був досить прикрий, і, зупинившись під крилатою грушею, що стояла на

¹ Борше—скоріше.

межі, та притулившись до її грубого пня, так, щоб його здалека не було видно, оглянувся довкола. Сонце вже клонилося до заходу, з дерев і гір лягали довгі тіні і закривали долини. Перед Германом унизу, в широкій кітловині, лежали Лютовиска. Половину містечка закрила вже тінь від далекої, покритої лісом гори Чорної; та й другої половини було мало що видно, крім найближчих домів, бо над містечком висів густий сивий туман куряви, йшов глухий клекіт та рев, мов від великого водоспаду. Мов тріски розбитого корабля, які розбушована вода викидає тут і там на берег, видно було на стежках і шляхах довкола містечка то одиноких кінників, возових та піших, то цілі валки та купи, які звільна тяглися до містечка, то з містечка. Переважно вертали з містечка ярмаркові, зробивши своє діло, дехто гнав закуплену худобу, на возах діти свистали в закуплені в місті свиставки, калатали глиняними брязкалами, а парубки, звісивши ноги через низенькі полудрабки возів, вигравали на сопілках. Та голосніше від тих брязкал, свиставок та сопілок вигравали самі вози, ті маленькі бойківські, звичайно волами тягнені возики, яких властители звикли хвалитися тим, що в їх возі нема ані одної частинки, ані одного цвяшка залізного. Оті старосвітські, щиродерев'яні машини, сунучися помалу догори на немазаних колесах, видавали протяжні, меланхолійні тони, подібні до кигикання чайки, які мешканці Підгір'я звичайно перетолковують на слова: мааа-зиин! мааа-зиин!

Герман довго, непорушно стояв під грушкою, пильно вдивляючися в ближче й далше околом. Дорогою й стежками снували люди, селяни, євреї, але нічого підозреного не було видно, нікого такого, хто б слідив за ним, зупинявся, роздивлявся, шукав чогось чи когось очима. В нього сильно билось серце в грудях, почасти від утоми, почасти

зі страху. Він ніколи ще не бачив на Вольфовім лиці такого виразу тривоги, як сьогодні. Значить, тут напrawdę щось погано, їм грозить якась небезпека. І він знов придивлявся містечку, прислухувався його клекотові, силкувався коли не очима, то бодай думкою проникнути ту сіру хмару, що в своїм лоні крила якусь небезпеку для Вольфа і для нього.

А тим часом він почув голод і спрагу. Він пригадав собі, що від самого рана не їв нічого, крім одного обарінка, який між одним і другим торгом купив за 4 крейцарі у перекупки і з'їв на бігу. Ніздрі й горло в нього були повні порошу й пекли, мов посипані приском; лише незвичайне зворушення, ота ярмаркова гарячка цього дня держали його досі на ногах; тепер він чув, що сили опускають його. Його клонило на сон, тіло отяжіло від втоми, голова тяжіла на плечах, як довбня, і замість недавнього остраху в душі почало перемагати якесь обридження та знеохочення.

— Вольф викивав мене! — думалось йому. — Велів мені, як дурному, бігти під ліс, драпатися чорт знає куди, а сам, певно, забрав гроші та й драпнув у інший бік, щоби не ділитися зі мною. Мене напудив чужими баришівниками, а тепер, певно сміється в кулак! — І вже думав вертати назад до Лютовиск. Та йому пригадалося, що Вольф велів йому ждати коло кринички під великою обпаленою ялицею, і згадка про криничку змінила його намір. Йому страшенно хотілося пити. Глянув під гору в той бік, де був ліс, і побачив, що до великої, обпаленої ялиці було навпрість через поле не більше, як двісті кроків, щоправда, досить прикро під гору. Що під тою ялицею б'є нора, видно було здалека по тім, що від неї зеленою тасьмою вниз тягся поперек піль невеличкий яр, зарослий корчами та лопушшям. Герман, не надумуючись довго, кинувся через вівси йти до тої ялиці.

Як це часто лучається людям, що не привикли ходити по горах і не вміють оцінювати гірських віддалень, Герман порядно помилився. Те, що йому видалося віддаленням не більше двісті кроків, вимагало насправду більше, як півгодинного напруженого ходу. Герман станув на місці мокрий, як митка,¹ задиханий, змучений, — властиво не станув, а впав, мов горстка, під ялицю, ледве дишучи. Лежав так добру хвилю горілиць, не маючи навіть настільки сили, щоб устати й пройти кілька кроків у деберку та напиться чистої, холодної води, що дзюрчала з-під величезного пня старої ялиці і, стікаючи вниз по камінцях, дражнила його слух своїм солодким дзюрчанням. Він лежав, випростувавши змучене тіло на м'якій мураві, і дихав швидко, глибоко дихав. Уже збирався з силою, щоби устати й напиться води, коли нараз почув ось тут над собою чи під собою не то шепіт, не то приглушене хрипіння:

— Герш, ти тут?

Герман стрепенувся й зірвався на рівні ноги. Він не бачив нікого.

— Хто мене кличе? — промовив він так само стихлим голосом.

— Я, Вольф. Не стій. Зігнися й ходи сюди.

З напруги, відки йшов голос, Герман переконався, що Вольф був у ярку коло джерела і, очевидно, тим ярком доповз сюди з самої долини, коли Герман, стільки разів озираючися довкола, заким зайшов сюди, не бачив його. Він схилився і, майже рачкуючи, зіскочив у яр. Вольф був блідий, обтиканий реп'яхами та бур'яном; шапку мав у кишені, а широкою долонею обтирав собі піт з чола.

— Шукають нас, як пси. Розбіглися на всі боки за нами, — шептав він до Германа, ледве переводячи

¹ Митка — мокра ганчірка, що нею мийуть посуд.

дух. — Боюся, що бачили мене, як я викрадався з міста.

— А може, в місті було б нам безпечніше? — мовив Герман. — Там жандарі.

— Що нам допоможуть жандарі? Адже не будуть усю ніч стояти коло нас. А ті євреї, то такі люди, ой, ти не знаєш, що то за люди! Сруль-Лейб, знаєш, той, де ми ночували, шепнув мені украдкою: „Вольф, утікайте! Страшенно злі на вас, змовляються на ваше життя“.

— І чого вони хочуть від вас? — з острахом мовив Герман. — Що ви їм винні?

— Вже що я їм винен, те я знаю і вони знають, — мовив Вольф. — А ще сьогодні ми перебили їм торг. Не дарують вони мені, та й тебе, коли зловлять, то буде біда. Але нехай буде, грошей наших не дістануть.

І він виставив голову з ярка та почав роззиратися довкола.

— Мишкують за нами! — шепнув Германові. — Ади, бачиш?

Герман і собі ж, прилягши до землі, висунув голову з ярка і побачив на одній стежці невиразну людську постать, що йшла досить швидко в напрямі до них. Глянувши в другий бік, він побачив другу подібну постать; у третім місці видно було третю. Всі вони йшли з різних боків, манівцями і всі немов змовившись, стягалися на горб, на якому в укритті сиділи Вольф і Герман.

— Бачиш? — шептав Вольф. — Добрий нюх мають собаки. Мусів їм хтось доповісти, що бачив тебе. А може, й з них котрий бачив, як ти йшов півперек поля.

В тій хвили знизу, де кінчився ярк, що починався у стіп ялиці, дався чути голосний свист; темні постаті, що з різних сторін йшли в напрямі до краю лісу, відповіли таким свистом. Не було ніякого сумніву, що облава розпочалася.

— Чуеш? — шепнув Вольф до Германа. — Годі нам тут ночувати, треба тікати до лісу, і це найнебезпечніше. Якби ми могли посидіти тут іще з годину, то вжеби стемнілося добре, але вони будуть тут за малої пів години. Мусимо тікати зараз, повзком, від ялички до ялички, від корча до корча, поки не впадемо в лісову гушавину. Але гов! Що буде то буде, наші гроші не сміють дістатися в їх руки.

І він, не кажучи нічого більше, потягнув Германа кілька кроків униз ярмом. Там високо над потічком із обірваного берега вистирчала велика кам'яна плита. Вольф скочив до неї, витягнув при її боці одну каменюку зі стіни; за каменюкою була невеличка ямка, — видно, що ця схованка знана була Вольфові здавна. Він одним рухом руки розперезав із себе свій черес із котячої шкіри, туго напханий банкнотами, зложив його в клубок, запхав у яму і засунув камінь назад так, що ніяке око не добавило би, що камінь був свіжо рушаний.

— Бачив? Трафиш на місце?

Герман кивнув головою.

— А тепер ходімо що духу! Аби до лісу!

Ще раз визирнули з ярка; облава бережно наближалася, але була ще досить далеко. Герман і Вольф поповзли майже рачки до гори горбком від великої ялиці до лісу. Коло великої ялиці було декілька малих смерекових та ялівцевих корчів, і тут можна було сховатися. Але далі між лісом і тими корчами була пуста прогалина. Бережно повзучи, висунувся на ту прогалину Вольф, але ледве зробив кілька кроків, збоку почувся різкий уриваний свист. Такі ж свисти відповіли йому з інших боків.

— Побачили мене злодюги! — крикнув глухо Вольф, обертаючися до Германа. — Біжать за нами. Бігаймо й ми! За мною!

І він, піднявшись на ноги, скочив до лісу, мов сполошений дикий кіт. Герман шмигнув за ним.

— Куди нам тікати? — шептав Герман, у якого серце билось сильно.

— В ліс, у ліс! Тут яр глибокий. Там нелегко їм буде знайти нас.

Затріщало сухе ломаччя під ногами втікачів. Лісова темрява проковтнула їх.

У Германа ще й досі тремтить шкіра і тривожно б'ється серце при згадці про цю ніч, проведену разом з Вольфом у темнім, глухім лісі у вогкім та холоднім яру під якимось вивертом,¹ що, може, вчора був леговищем ведмедя, а за своєю перегнилою корою ховав гадюку. Хоч голод і втома страшенно докучали йому і, мов олив'яна шапка, гнули додолу його голову, та проте страх був дужчий, і він не заснув тої ночі ані на хвилину. Та й не диво: свисти їх переслідовників не втихали всю ніч; вони не запускалися далеко в ліс, де в п'їтмі не могли би побачити нічого, але позаймали становища на різних точках так, що куди б не пробували вишмигнутися їх жертви, всюди мусіли б потрапитися їм на очі. Судячи по свистах, які чути було з різних точок, переслідовників було, може, шість, може — вісім; можливо зрештою, що їх було менше і вони ходили з місця на місце по краю лісу.

Щастя, що ліс, вихопившись широким трикутником аж над Лютовиска, широкою підставою того трикутника притикав до другого, далеко більшого лісу, що вкривав широкий, майже на миль, верх гори Чорної і тягнувся відци неперерваною масою далі на південь, понад Ступосян, до Волосатого і аж до Бескида, до угорської границі. На цьому Вольф і оснував свій плян утеки.

— Слухай, Герш, — шептав він Германові вночі, тулячи його до себе, як рідного сина, — нам треба буде розстатися. На якийсь час, розуміється. Ті

¹ Виверт — повалене бурєю дерево.

собаки не дадуть мені спокою, я їх знаю. Я мушу тікати на Угорщину.

Я піду з вами, — мовив Герман.

— Ні, не добре буде. Одному легше тікати тими лісами, а двом не вигідно. А тут головна річ поспіх і тиша. Ти мусиш утікати в противний бік. Тобі легше сховатися, тебе вони не знають, сьогодні перший раз бачили. А я старий знайомий та й дався декому з них у знаки. Отже, скоро лиш трошечки зачне сіріти, так що можна буде хоч дрібку бачити в лісі, біжи вниз оцим яром. Обережно, щоб тебе не бачили, старайся дійти до села, а там уже міркуй, як знаєш, і забирайся з цієї околиці. А я побіжу на Угорщину. Знаю стежки і надіюся дістатися безпечно. Коби лиш тут прошмигнути на Чорну, а там нехай цілують мене!.. Вони тут будуть іще крутитися який час. Хіба за місяць можна буде показатися нам тут, тоді вони заберуться вже на інший ярмарок. Отже слухай. За місяць приходи до Лютовиск, до Сруль-Лейби, знаєш, і запитай його про мене. Я дам йому знати. Якби він не знав нічого, то знак, що я вже не верну. Тоді всі гроші, сховані під каменем, твої. Забери їх і бувай здоров!

Вольф поцілував Германа в чоло. Цей не то зі зворушення, не то зо страху та з голоду розплакався. Він цілував Вольфа в руку, на яку капали його гарячі сльози.

— Ти плачеш? — мовив Вольф. — Не плач! Я говорив тобі, що наш заробіток небезпечний, а найбільше тоді, коли нам усміхнеться фортуна. Не забудь, що я тобі сказав, і майся на бачності!

Свисти почулися якось незвичайно близько них. Вольф стрепенувся.

— Вже світає. Видно, наші собаки шукають нас по лісі. Нема коли дождити дня. Гайда в дорогу!

Він іще раз поцілував Германа і шез, зашелестівши між корчами, мов дикий звір, що продирається

крізь гушавину. Герман притулений до виверта, видний хіба для сов'ячих очей, довго слухав, запираючи в собі дух, але, крім звичайних лісових шелестів та джуркотання потоку вниз, не чув нічого. Аж свист, що почувся, здавалось, ось-ось над його головою, виполошив його з німого наслухування. Не було ніякого сумніву: погоня була вже в лісі, шукала за ними. Правда, на разі не було безпосередньої небезпеки, щоб хтось, ідучи горою понад яром (а там, очевидно, був той, що свистав), міг побачити його в темнім ярі, та й ще схованого за вивертом. Але за якої пів години це могло змінитися: розвидніється, і тоді все пропало.

Міряючи вухом здогадне віддалення того, що свистав, від його становища, Герман міркував, що він відділений від нього простором яких сто кроків. У гірському лісі, а ще вночі, коли бігти не можна, це віддалення значне. Коби лише не було засідки на краю лісу, там, де яр виходить на вільне поле, то втекти було би зовсім легко. Та Герман навіть не думав довго: свист у лісі був для нього, мов батіг для коня. Він так привик у трудних хвилях покладатися на Вольфів досвід та знання обставин, що й тепер ані не думав укладати іншого плану, лиш обережно, мацаючи руками перед себе, подався вниз яром за течією невеличкого потічка, що плив по його дні і своїм джуркотом глушив шелест його кроків.

Ішов так, може, з пів години і, судячи по страху, якого наївся за той час у самоті, судячи по труді, якого зазнав, був певний, що уйшов з десять миль і що цей яр якийсь безконечний. Направду ж він уйшов не більше, як сто кроків. Свисту погоні не було чути, мабуть пішла в інший бік. Та ось він побачив, що над ним небо починає сіріти, дно яру клониться сильніше вниз, і, вийшовши з поза якогось закрута, він побачив нараз перед себе немов

широку отворену браму або велетенське вікно; крізь той отвір у лісовій пітьмі видно було сіру мряку, що залягла дальшу безлісну долину, а десь далеко над морем мряки видно було інші, лісі безлісні гори. Значить, ліс тут кінчився. Тут треба бути обережним, щоб не наскочити на ворога! Герман стишився, притулився до крилатого бука, що ріс, звішений над глибоким дном яру, і почав уважно слухати та проникати зором у грубу лісову сутінь, яка лиш ген-ген рідла, мов величезне решето, в якому ока були з сірого світла літнього досвітку.

Герман пройшов трохи швидше ще кількадесят кроків, потім поповз рачки горі стрімкою стіною яру, чіпляючися за корчі диких малин, що стояли тут густою лавою і, не виходячи з малинника, силкувався роздивитися довкола по лісі, чи не побачить якого ворога. Нікого не було видно. Вид вільного поля, так недалекого і сіре раннє світло заспокоїли його, прогнали його страх. Не вилазячи з малинника, він пішов корчами по краю лісу, поки не вийшов на кінець. Тут була толока, ще пуста, похилена до півночі. Внизу плила якась річка, за нею була вузька сіножать, стояли копиці та обороги, повні сіна, а далі піднімалася знов гора, шмат лісу і лисий високий верх. Ані села, ані хати, ані живої душі. У Германа щось стиснуло за серце; почуття самоти серед величезної природи вдарило нараз холодною хвилею на його душу. Йому хотілося плакати.

Та нараз десь далеко, на краю лісу почулося різке, протяжне: „Фі-і-і!“

Герман зирнув у той бік, відки йшов свист: не видно нічого. Та в тій хвилі з противного боку, здавалось би, ось-ось близько нього почувся грізний окрик:

— Стій!

Не було часу озиратися. Герман як стояв, так скочив до яру, злетів аж на саме його дно в густі корчі і, знайшовши там стежку, втоптану овечими ратицями, погнав нею вниз. Це все було мов сон, мов привид. Він навіть не міркував ясно, що з ним діється, чим грозить йому стріча з незвісними переслідівниками, — він біг. Та ось яр скінчився, береги його, що досі ховали Германа взахисті своїх корчів, мов на зло йому, розступилися, корчів не стало, і Герман опинився недалеко вівчарської колиби,¹ що стояла на спохувастій, безлісній площині біля обгородженої овечої кошари. Сам того не тямлячи, Герман пробіг яром досить значний простір, доброї пів милі, пропустив біля себе овечу отару, що йшла толокою в гору до лісу, із дзвінками, блянням кількох сот овець, гавканням псів та гойканням вівчарів, — він не чув, не завважив того всього, прошмигнув яром, мов миш; навіть собаки не завважили його.

Побачивши слід людського житла, Герман урадувався, як рідному батькові. Не надумуючися, він побіг до колиби. Довкола неї було пусто, погоні здалека не видно; з колиби, одначе, курився дим, — знак, що там сидить хтось живий.

Боячися своєї тіні на чистім полі, Герман прожогом убіг у колибу. Там біля вогнища сидів патлатий бойко середніх літ, старший над вівчарями, так званий бац, і латав шкіряні ходаки.

— Добрий день вам, — мовив, ледве дишучи, Герман.

Бойко не відповів, але звільна підвів голову і змірив задиханого, обшарпаного єврейчика своїми сірими очима.

— А тобі що? — запитав. — Чого так задихався?

— Йой, таточку, гонять за мною! Сховайте мене.

¹ Колиба — хата в гірських пасовиськах для пастухів

— Хто гонить? За що?

— Не питайте! Все вам скажу потім, а тепер майте милість, сховайте мене, бо може бути смерть моя.

— Агі на тя! Смерть! У білий день! А може, ти кого забив, та шандарі за тобою гонять?

— Ні, ні, не шандарі, а євреї. Я нікому не зробив нічого злого. Потім усе скажу. Йой, сховайте мене, майте бога в серці!

— Де ж я тебе, любонько, сховаю? — мовив бойко, чухаючися в патлату голову і встаючи з простого дерев'яного пенька, що служив йому замість стільця.

— А даєш слово, що ти не жаден дводушник? — запитав він.

Герман витріщив на нього перелякані очі. Він не розумів питання. Але страх гнав його.

— Ні, ні, ні, богом вам клянуся, я нікому не зробив нічого злого! — пролепотів він, трясучися всім тілом.

— Ну, пам'ятай! Як будуть шандарі питати за тобою, то я не втаю тебе.

— Добре, добре! Я шандарів не боюся. Лиш євреїв... два євреї... три євреї... або я знаю, скільки їх там. Зараз надійдуть. Гонять мене цілу ніч... із Лютовиск. Якби питали за мною...

— Ну, ну, вже я буду знати, що їм сказати.

— Але, може, захочуть шукати? Вони страшні, а ви сами...

— Не бійся, я вже дам собі ради. Ведмідь страшніший, а я його не боюся. Ну ходи сюди!

І, мовлячи це, він відкидав на бік купу ріща, що стояла приготована на паливо в куті колиби, викидав зложені під ріщем грубші пеньки, відвалив під ними кам'яну плиту і показав Германові тісну, темну яму.

— Лізь туди!

Герман не ждучи довго, скочив до ями. Це була

бацова криївка, де він ховав „мерендю“, принесену з села на цілий тиждень, тобто квашені огірки, муку, бульбу, ховав запасові будзи, одержу, непотрібну для безпосереднього вжитку, і загалом усе цінніше, чого не хотів лишати в колибі на вид усім вівчарям.

— А може ти голодний? — запитав бац, коли Герман шез у ямі і забився десь у кут.

— Йой, аж гину з голоду!

— Ну, то на тобі оцей кавалок хліба та оцей глечик жентиці.¹ Їдж і не бійся нічого.

І, мовивши це, бац закрив яму плитою, прикидав плиту колодками, потім ріщем, потім виглянув із колиби, а побачивши справді двох євреїв, що наближалися до колиби толокою згори, взяв свою роботу й сів на порозі, мов і зовсім нічого не бувало.

— Гей ти, чоловіче! — закричав один єврей, порівнявшись з колибою. Не бачив ти тут якого єврейчика?

— А ти, чоловіче, не вмієш привітатися, як бог приказав? Ти між вовками виріс? — відбуркнув йому бойко.

— Ну, ну, не сердьтєся, пане бац, — мовив другий єврей. — Добрий день вам!

— Добрий день.

— Тут ми шукаємо одного єврейчика. Так собі злодюжка. Обікрав нас учора на ярмарку в Лютовисках. Гонимо його всю ніч. Ось туди десь утік. Будьте ласкаві, скажіть нам, чи ви не бачили його?

Герман, сидючи в ямі, чув усю розмову. Він тремтів усім тілом, чуючи голоси своїх заклятих ворогів. Їда не шла йому до рота.

— А багато вам украв? — спокійно питав бац.

— Йой, багато! Всі наші гроші, більше, як десять тисяч ринських.

— Ого злодюга! Та було дати знати шандарям.

¹ Жентиця — напйток з овечого молока.

— Що шандарям! — скрикнув другий єврей. — Шандарі записали, сказали: „добре, добре, приставте його сюди“. Хіба шандарі підуть за ним по лісах та дебрах?

— А ви бачили його, як утікав сюди?

— Бачили, бачили! — закричали обидва євреї. А один доповів: — Нині рано перед годиною, он там на горі бачили, як вийшов із лісу. Скоро нас спостеріг, скочив у яр. Ми за ним толокою, хотіли перебігти його. І, певно, були б зловили його, якби не ваші пси. Ой, ой, які у вас пси недобрі! Як нас побачили, як накинуться на нас, були би нас роздерли. Ми поставали плечима один до одного, та й боролися, доки не надійшли вівчарі. Ой, ті пси! Вони нам зробили велику шкоду. Через них той злодій втік нам із рук.

Герман у ямі благословив тих псів і тільки тепер пригадав собі, як, утікаючи, чув їх скажене брехання геть за собою.

— Ні, любоньки, — мовив розважливо бац, — туди коло мене не втікав сьогодні ніхто. А може й утікав, не присягну, але я не бачив. А ви добре перешукали яр? Може, він там де сховався. Я думаю, що він боявся б виходити на пасовисько, знаючи, що ви гоните за ним.

Євреї позирнули по собі.

— Та кажете, що він не біг туди?

— Ні, я не бачив.

— А ви так від рана сидите на порозі?

— Ні, часом докладав ріща до вогню, снідав грохи, але як би хто біг, то було би чути, в мене вухо чуєне.

Євреї пошваркотали щось між собою й пішли горі яром.

— Ну, ти, як тебе звати? — мовив бац по їх відході.

— Гершко.

— Ну, Гершку, ти чув, що вони говорили?

— Чув.

— І правда це?

— Ні, неправда! А вони пішли?

— Пішли.

— Ой, але вони вернуться!

— Хто знає, може й вернуться...

— Прошу вас, уважайте. То страшні люди!

— Ну, ну, хай собі будуть, які хочуть. Я їх не боюся, та й ти не бійся. Але скажи мені як то було?

Герман розповів йому, що знав, оповів про Вольфа, не згадуючи про те, що цей сховав гроші. Бац, не мовлячи нічого більше, вийшов. По хвилі знов вернув і сказавши Германові: „Будь тихо! Ідуть!“ — знов сів на порозі зі своїм шитвом.

— Пане бац, — кричав один єврей здалека, — ми знайшли слід.

— Ну, то добре.

— Видно, що він утікав униз яром, а до гори не вертався.

— То може бути.

— В таких разі мусів бігти попри вас.

— Може і біг, я не перечу.

— А ви не бачили?

— Не бачив.

— І не чули?

— Не чув.

— А може ви сховали його?

— Може, і сховав.

— Як? Кажете...

— Нічого не кажу, — сердито буркнув бац. — Адже бачите сами, що в колибі, крім мене, нема нікого. Хіба я його за пазуху сховав?

Герман почув тупіт кроків близько дверей колиби, — видно його гонителі зазирали до середини.

— А може би, ми перешукали? — мовив один.

— У себе за обшивкою перешукай один з другим! — крикнув бац, зриваючися з місця.

— Ну! — напів насмішливо, а напів з погрозою мовив один Єврей. — А як нам так схочеться? Ми знаємо напевно, що він біг туди, аж до вашої колиби, а далі сліду нема. То де подівся?

— Міг побігти толокою, а на толоці як ти побачиш слід?

— Добре, добре, але ми таки перешукаємо вашу халабуду. Як його тут нема, підемо далше.

— А я боюся, що один або другий підете без голови! — буркнув сердито бац. — Кажу вам, що я його не сховав і не бачив.

— А ми вам не віримо і не вступимося, поки добре не перешукаємо вашу колибу.

— А я не позволю на це. Колиба панська, а ви не маєте ніякого права. Коли вам що треба, ідіть, спровадьте шандарів, то нехай вони перешукають, а вам не позволю.

— Е, що нам шандарі! — крикнув один єврей і кинувся до баца. Та в тій хвилі в бацових руках блиснула дубельтівка, і він з усієї сили закричав:

— Гвалт! Розбійники! Грицьку, Іване! Гепо гев! Євреї, мов опарені, метнулися на бік і рівночасно гукнув вистріл.

— Ой-ой-ой! — крикнули євреї і голосно затупотіли їх кроки.

— Ти злодій! Ти розбійник! Ти сховав того злодюгу, що нас обікрав, — кричали вони здалека.

— Ідіть до шандарів, хай ідуть перешукати мене, а сами не смієте! — кричав їм наздогін бац.

— Вони не вступляться, — шептав зі страхом Герман із своєї ями, коли по якімось часі бац увійшов до колиби.

— Але й не посміють прийти ближче, — мовив бац. — А вчором, коли вівчарі вернулись із псами,

ми зробимо на них таке полювання, що вони й сліди позабирають звідци.

Та євреї мабуть, зайюхали письмо носом і, не дожидаячись вечора, забралися геть. А другого дня від самого рана вони знов снували здалека довкола колиби; видно, пильнували, чи Герман таки не покажеться, не захоче йти далі. Вони підлабузнювалися до вівчарів, частували їх горілкою і тютюном і розпитували, чи бац не сховав де в колибі такого й такого єврейчика, але вівчарі не знали нічого, бо Герман не вилізав із своєї ями і вівчарі не бачили його.

На другу ніч євреї знов щезли, але з доброю надією. Вони дали одному вівчареві срібного ринського і, довідавшись від нього, що в колибі єсть яма, де можна справді сховати чоловіка, підмовили його, щоб уночі, коли бац буде спати, зазирнув до ями й переконався, чи нема там того, кого їм треба було. Вівчар зробив це діло зовсім попросту. Він, знаючи добре, що яма викопана в куті колиби, прокопав знадвору невеличку діру під підлогою, просунув туди в яму свою паличку і почав злегка штуркати нею до середини. Зараз він наткнувся на щось м'яке, а штуркнувши сильніше, почув глухий окрик Германа, збудженого зі сну ударом у бік. Вівчареві було цього досить; тепер він знав, що євреї не даром никають довкола колиби, і надіявся за своє відкриття заробити ще ліпші гроші. Та, на лихо йому, третього дня євреї не показалися вже. Бац продержав Германа ще й той день у ямі, а коли й четвертого дня євреїв не було, він велів йому вийти, говорячи, що тепер уже безпечно. Та Герман не вірив. Хоч і як погано було йому сидіти в ямі, але страх перемагав невігоду. Та бац заявив, що довше не буде держати його, і Германові прийшлося таки думати про те, щоб забиратися звідци.

— Слухайте, бац, — мовив він до свого гостинного господаря. — Я дам вам усі гроші, які маю, оту п'ятку, за те, що ви врятували мені життя від тих євреїв.

Бац засміявся.

— Ну, ну, смійтеся, але я міркую, що якби були мене дістали (в руки, то не були би мене пустили живого).

— Та за що?

— За Вольфа. Вони на Вольфа чогось дуже були злі. Ну, але чуєте, бац, що я хотів сказати вам. Нате вам оцю п'ятку, бігме, що більше не маю нічого, крім оцих пару шісток на життя, і відпровадьте мене туди горами хоч до Турки або десь так, де багато людей. Щоб я з тих гір видістався.

— Страшно в горах? — з усміхом питав бац.

— Йой, нехай вони вам здорові будуть, але я такого страху тут наївся, що не хочу більше бачити їх на очі.

Бац згодився, покликав одного вівчара до колиби, а сам, узявши свою дубельтівку під полу, рушив з Германом верхами до Турки, а відци провів його далі, аж до Підбужжя. Звідци вже лише через верх до Нагуєвичів, а далі й до Дрогобича. Герман не знав, як богу дякувати, коли нарешті, змучений, змарнілий, без крейцаря опинився на ріднім Лані.

Що тепер робити? До баришівництва його не тягло; прийшлося витягати зі схованки своє старе, смердюче либацьке вбрання і знов іти до Борислава. Старі товариші либаки з-перед п'ятьох-літ уже минулися; тепер цим ремеслом займалося молодше покоління. Дохід був невеликий, ледве можна було жити, і Германові по кількох тижнях сприяло те ремесло. Та ось раз, мандруючи з Дрогобича до Борислава, він пригадав собі свого патрона Вольфа, Лютовиска й захований у ярку черес з грішми. Досі він не міг без дрожі згадати про

Лютовиска, але тепер аж зупинився, торкнений несподіваною думкою. Від часу ярмарку минули якраз чотири тижні—час, у яким Вольф мав здибатися з ним у Лютовисках. Може, там ті завзяті євреї ще чатують на Вольфа і на нього, але він тепер у либацькім убранню, і чорта з'їдять, заким пізнають його. Ану ж Вольф прийде і буде ждати його? Йому з поділу зисків тої ярмарки припала би гарна сума, може ціла тисяча ринських. Герман не знав, скільки всіх грошей було в чересі, але знав, що заробок їх у Лютовисках був незвичайно великий. А коли Вольф не прийде, то він сам забере гроші, переховає їх для нього, колиб вернувся пізніше з Угорщини.

Обдумавши по дорозі добре всю справу, Герман набрав у дві коновки трохи мазі, щоб не надто тяжко було їх двигати горами, і, перебравшись з Борислава до Попелів, відци на Смільну і далі в гори, помандрував до Турки, а відци до Лютовиск. Усякий, бачучи його, думав, що це один із тих євреїв, які возять і розносять мазь по селах. По кількадемній мандрівці він зайшов до Лютовиск. Тяжко було пізнати тепер це містечко. Лежало воно в кітловині, вимерле, безлюдне, сонне та спокійне. Герман оглядався, пробирався звільна тісними вуличками, поки дійшов до хати Сруль-Лейба. Цей, розуміється, не пізнав його і, коли він попросився на ніч, зирнув на нього з-під лоба і, видно, не мав великої охоти прийняти його.

— Гертс-іер,¹ Сруль-Лейб, — промовив він стика, — я мав би вам щось сказати.

— Ну, що таке?

— Та лише вам самим.

Сруль-Лейб завів до ванькира, заваленого подушками та всяким шматтям.

¹ Слухай.

— Ви не пізнаєте мене, Сруль-Лейб?

Сруль-Лейб змірив його очима.

— Ні, не пізнаю.

— Я той баришник, що в часі ярмарки ночував у вас з Вольфом, тямите?

— Ай-вай! — скрикнув Сруль-Лейб і вдарився об поли руками. — І що ж ти тут робиш?

— Я маю у вас розвідатися про Вольфа, зачекати на нього, коли ще не вернув.

— Про Вольфа... зачекати... як то, то хіба ти не знаєш?..

Сруль-Лейб, очевидно, не міг договорити речення, немов щось стискало його за горло.

— Що я маю знати, Сруль-Лейб?

— Що за тобою шандарі шукають,

— За мною? Нащо я їм потрібний?

— Ти мав бути спільником тих, що замордували Вольфа.

— Я? Замордували?

Герман довго стояв, мов остовпілий, не можучи сказати ані слова. А тим часом Сруль-Лейб оповідав:

— Адже його замордували, ти не чув? Зловили його на угорській границі. Мабуть, допитували його за грішми, бо пекли йому ноги на вогні... Всі ребра поламали. Лісничий знайшов його ще живого в лісі, і він видав назви тих трьох баришників, що його мучили. Двох зловлено в Угорщині, третій утік. А ті два сказали на тебе, що ти їх намовив.

— Алеж вони не знали мене, як я називаюся! Я з ними ніколи ані слова не говорив! — скрикнув Герман, обливаючися холодним потом при тім оповіданню.

— Та вони й не сказали, як ти називаєшся. Вже шандарі й мене допитували, бо виявилось, що ти ночував у мене, але я не знаю також.

Герман, охоловши трохи з перестрахи, просив у Сруль-Лейба поради, що йому робити? До шандарів іти й віддатися їм у руки він не мав охоти; хоч чув себе невинним, але знав, що шандарі, не допитуючися його вини, арештують його, а хто знає, може почнуть іще мучити. Сруль-Лейб радив одно — втікати якнайшвидше і не показуватись в Лютовисках, а там можливо, що з покаранням правдивих убивців справа затихне і нікому не буде потреби шукати за ним. Сруль-Лейб згодився переночувати його в себе. На другий день раненько ще далеко до сходу сонця, Герман устав, попрощався зі Сруль-Лейбом і, неспостережений ніким, з коновками на плечах побіг на горб до кринички під обпаленою ялицею. Не довго шукавши, він у ярку знайшов плиту, знайшов схованку і в ній нетиканий Вольфів черес і, вхопивши його тремтячою рукою та сховавши за пазуху, почвалав на гостинець, відци назад через Лютовиска, до Турки й до Дрогобича.

III

Мимовільне, важке зідхання злетіло з Германових грудей, коли оцей страшний та остаточно щасливо перебутий епізод раптово з незвичайною пластикою просунувсь через його душу, мов процесія давно забутих тіней. Він зідхнув і разом з тим схопився з місця. Немов якась пружина в його душі, досі натискана важкою рукою, нараз, звільнена, скочила на своє давнє місце, так само еластично, бадьоро він схопився з крісла і зирнув на годинник.

— Дев'ята година, а я сиджу та й марами бавлюся, мов закоханий! — скрикнув він і задзвонив.

— Покликати мені пана бухгалтера і шахтарів! Обрахунок! Книги принести! — звелів він коротко.

слузі, що появився на голос дзвінка. А потім про-
йшовся кілька разів по покою. Раптом спинена
процесія образів з його життєвої драми пускала
ще по собі пасма рефлексій, мов метеор, падучи,
кидає снопи іскор по небі.

— Ось що мені доводилося переживати! — ду-
мав він не без гордощів. — Ось понад які безодні
вела моя дорога! Ті, що тепер кланяються мені
і подивляють мою енергію та вмільсть у веденню
гешефтів, не знають моїх початків, початків га-
лицького капіталіста. А може, й галицького капі-
талізму взагалі. Адже той капіталізм справді по-
чинав від жебрацької торби та дрібної крадіжки.
Та й тепер іще...

Герман згідно махнув рукою, згадуючи про ті
тисячні перешкоди, які йому, та й не йому одному
приходиться поборювати при ступневім розвою от
хоч би того одного нафтового промислу. Капіта-
ліст, промисловець, єврей чи не єврей, ще й досі не
перестав у Галичині бути диким звіром, на якого
полювати вільно всякому, а особливо урядникові;
вдерти з нього, докучити йому, перебити йому
інтерес, завалити його податками та драчками —
це одинокий рід промислової політики, яку вміють
вести галицькі власті. Хто рветься до якого інте-
ресу, починає якесь підприємство, той для них рів-
ний ворогові, розбійникові, що каламутить їх спо-
кій і завдає їм зайвої праці. Це суспільність яки-
хось лежибоків. Це польська, шляхетська школа
Індоленції¹ та погорди до праці.

Герман аж спльовував, востузячися з такими
думками. Та ось поприходили його підвладні, поз-
ношено рахункові кииги; пішли рапорти; тиха пе-
ред хвилию кімната заповнилася голосним та
оживленим шваркотом. А знадвору вторували йому

¹ Індоленція — незлібність.

окрики ямарів, дзвінки в кошарах, скрип возів, що тяглися болотною дорогою з тяжким набором, та глухий клекіт великого промислового гнізда, з його кількатисячною робучою людністю. Під цей клекіт живо і якимось весело йшов Германові тижневий обрахунок.

Діла йшли добре. В п'ятнадцятьох ямах черпано „кип'ячку“ — яка яма давала дві, а яка й по п'ять бочок денно. Шахтарі жалувалися, що в кількох ямах замість нафти добувається земний віск, із яким тоді ще не знали що робити. Цей непотрібний продукт причинює не мало марної праці, бо треба ж вибирати його з ям і відкидати набік; якусь часть беруть робітники з поблизьких сел додому з собою і уживають до каганців замість лою, але й вони не хочуть брати його багато навіть задармо, бо коптить, світячися, та й від того копоту болить голова. Герман уже давніше звернув увагу на цей новий продукт і вислав проби його різним віденським хемікам, але відповіді від них іще не мав. Та все таки, чуючи, що селяни вже знайшли спосіб його ужиткування, він зараз доміркувався, що з тим воском може вийти щось подібне, як із нафтою, що й йому можна буде надати форму товару, поплатного на широкому ринку, велів своїм підвладним не викидати його більше, а складати на всякий випадок у магазинах.

— Алеж у нас нема місця в магазинах! — мовив касієр.

— То побудувати нові, — мовив коротко Герман, і на тім діло й стало. Він ризикував, але це таке ризико, що в ньому щонайменше вісім шансів проти двох промовляють за будучою користю. А от клопіт, що продукція кип'ячки не зростає. Герман належав до спілки, що в околиці Борислава і біля Дрогобича побудувала декілька дестилярень. Попит на чисту нафту збільшувався раз-у-раз; вона

здобувала собі не лише хати найбідніших, ремесницькі варстати та робітні, але в міру того, як її дестильовано краще, як вона горіла ясніше і не димила та не коптіла, вона знаходила доступ і до салонів. По містах почали нею освічувати вулиці, а віденська фірма Дитмара почала на велику скалю розвивати продукцію нафтових ламп різних конструкцій. Тепер треба було лише якнайбільше налягти на продукцію кип'ячки, і Герман ще минулого місяця наказав розпочати кільканадцять нових закопів на свіжих теренах. Робота при тих закопах ішла невпинно і пожирала щотижня тисячі, але здобутків із них не було ще ніяких. Оце найбільше турбувало Германа.

Він вірив у своє щастя. Він давно вже переступив ту межу, де чоловік тремтить над кожною дрібницею, де при кожному підприємстві ставить на карту своє бути або не бути. Його шанси були вже забезпечені. Він розкинув свої сіті так широко, що щастя коли не тут, то там мусіло потрапитися в них. Воно вже не може зрадити його, хіба би сталося бог знає що надзвичайного. Але воно може гаятись, а йому ходило о поспіх. Йому треба було, щоб діла йшли не лише раз-у-раз ширше, але також раз-у-раз швидше, як та снігова лавіна, що котиться з гори.

Праця над обрахунком протяглася до другої години. Потім Герман пішов на обід. Обідав у касині,¹ яке головню його заходом оснувалося два роки тому в Бориславі. До касина належали сами лише більші промисловці, капіталісти та урядники. „Плебсу“, а особливо т. зв. халатових євреїв сюди не допускали. Місячна плата члена виносила 10 гульденів, то розуміється, що біднякам був доступ до цієї компанії неможливий. Касино спровадило собі

¹ Касино — клуб.

реставратора,¹ який, чуючи себе серед упривілюгованих, дер їх немилосердно і швидко й собі ж накупив селянських парцель та розпочав копати за кип'ячкою.

Касино — це був невеличкий дерев'яний домок, побудований на високім горбі над болотяною бориславською вулицею. До касина йшлося дерев'яним тротуаром, що в формі широкої в три дошки кладки без поруччя був покладений пів ліктя понад густим, смердючим болотом вулиці. З тротуару йшла вбік також дерев'яна кладка, але вже з поруччями по обох боках, а з неї йшлося на такі ж дерев'яні сходи, що вели просто на ганок касина. Внутрі, одначе, касино було уряджене хоч і не з комфортом, то все таки досить чисто й вигідно: була тут і досить простора реставраційна залька зі столами і жирандолем насеред стелі та з зеркалами на стінах, і заля більярдова з двома прикомірками для гри в карти. Розуміється, що ані покою для газет, ані бібліотеки, ані читальні, ані взагалі газет та книжок тут не було: це діялося в половині 60 років, і такий люксус, як потреба читати, в ту пору не дійшов ще до бориславських промисловців і капіталістів.

У касині раз-у-раз було повно: одні виходили, другі приходили; у всіх покоях стояв шум та гамір; було майже темно від тютюнового диму, душив важкий запах спіритуозів, людського поту та нафтових випарів, що долітали від недалеких копалень та магазинів. Їли тут мало, зате пили багато, особливо вечорами та ночами. Тепер, коли Герман увійшов сюди, в їдальні було ледве кілька гостей, зате при більярді та при картах було глітно й шумно.

— А, пан Гольдкремер! Вітаємо! — почувися з різних сторін голоси. — Що чувати в Дрогобичі? Як

¹ Реставрація — ресторан; реставратор — завідатель реставрації.

ідуть діла? Ще не докопалися матки? Будете сьогодні вечір у касині?

Сипалися гучні питання, простягалися руки до вітання. Герман, сопучи та фукаючи, пішов просто до їдальні, щоб замовити собі обід, тим часом кельнер уже застелював для нього стіл, розкладав тарілки та прибори, а сам реставратор з низьким поклоном запитував його:

— Якого вина дозволить пан добродій? Токай чи фесьляв?

Герман любив обідати сам, так, щоб ніхто інший не сидів при його столі і, як він любив висловлятися, не заглядав йому в ложку. Касинові гості знали цю його привичку і шанували її, так, як шанували всяку забаганку бориславського короля. Як правдивий гешефтсман, Герман обідав швидко, аби наситити живіт, не смакуючи та не розкошуючися. Він звичайно під час їди обмірковував свої інтереси, та сьогодні ті міркування якось не клеїлися. Пообідавши, він велів подати собі чорну каву, закупив цигаро і, розвалившись на софі, що стояла в куті їдальні, сидів німо, пускаючи клуби диму та прислухаючися гаморові, що йшов із сусідніх покоїв, стукові більярдних кийів о кулі та клетотові бориславського життя. Тепер, після ситого обіду та пів бутельки доброго вина й думки його були спокійні, якісь ситі та гладкі, плили рівною хвилею, мов ріка, що збігши з шумом і шелестом із гір, вийшла на рівнину і тече тихо, широко в гладкім, глинкуватім кориті.

Так ось воно те, чого він добився, за що боровся, задля чого терпів і мучився довгі літа своєї молодости, що й потім, в мужеських літах, так довго ще веліло на себе ждати. Ось воно — щастя! Багатство! Від пам'ятного ярмарку в Лютовисках минуло вже двадцять літ. Як багато за ті літа пережив тодішній бідний баришівник Гершко!

І яке все те, пережите в тих літах, було відмінне від бурливих, іноді веселих, а іноді страшних пригод його молодості! Лиш одне не змінилося до останніх днів — невтомна погоня за капіталом, за багатством, гешефтом. І дивна річ, від часу того пам'ятного ярмарку, а властиво від часу, коли завдяки Вольфовій смерті він зробився паном усеї його спадщини, тобто капіталу в сумі звиш шість тисяч гульденів, фортуна не переставала всміхатися йому, але все якимось зизом, одним оком. Вона чим раз щедріше сипала йому зі свого чарівного рога достатки, зиски та матеріяльні добра, а другою рукою, бачилось, відбирала йому задоволення, можливість розкошування надбаним добром, затроювала його промислові та спекуляційні тріумфи зовсім, сказати би, байдужними, посторонніми і для реального гешефтсмана навіть соромними дурницями.

Так було між іншим і з його женячкою. Зробившись власником шістьох тисяч ринських, що на тодішні дрогобицькі відносини значило вже гарний маєток, Герман зразу не знав, що йому робити далі. Його голова горіла від різних проектів і плянів, з якими, одначе, він не звірювався нікому. То він думав про гуртову торгівлю сіллю, особливо в гірських повітах, де сіль найпаче зимою робиться страшенно дорога задля трудности довозу, і при добрім веденню діла можна мати добрий зиск, то думав про торгівлю худобою, хоча свіжі згадки про ярмарок у Лютовисках наповняли його страхом. А з-поза всіх плянів усе незмінно виринав Борислав і його дивна мазь, та власне з цього боку не було можности уложити який-будь реальний плян. Тим часом він, зложивши свої гроші в кагальній касі, нібито практикував у торгівлі крамщиною, поки несподівана пригода не вирвала його з тої колії.

Одного вечора, біжучи за якоюсь орудкою Стебницьким трактом, він наскочив на велику купу селян, що чогось голосно кричали. Надійшовши ближче, він почув з-посеред тої купи грубих, сердитих голосів пискливі окрики і лайки якогось єврея. Гармидер робився все дужчий, єврейський голос підносився все вище, і нараз із середини збитої купи почувся глухий лускіт, єврейське „гевалт“, далі зовсім уже нетямний вереск і рев розлюченої юрби.

— Що таке? Що таке? — питав Герман крайнього селянина, що хоч і не брав участі в бійці, але кричав так само сердито, як інші.

— Тікай, бо й тобі таке буде, як отому! — відгукнув селянин і, обертаючися до центру юрби, крикнув: — А бий злодія, ошуканця! Не пустіть живого! Досить насався нашої крови.

Вереск єврея в середині швидко затих, чути було тільки глухі удари, мов молочення важких ципів, та безтямні викрики тих, що били. Та ось зі всіх боків позбігалися євреї, розіпхнули юрбу і вирвали безтямного, закривавленого свого одавірця з-під ніг розлючених селян.

— Що таке? За що б'єте? — допитували євреї. Та від селян годі було довідатися докладно. „П'явка“, „ошуканець“, „кров нашу ссе“ — та й годі. А надто ще побачивши єврея, зомлілого і зовсім мов неживого, селяни зміркували, що це пахне недобрим, і швидко розбіглися до своїх возів, щоб у сумерку без лиха якнайшвидше вибратися з Дрогобича. Лиш ті, що стояли оподалик і були свідками всієї історії, розповіли нарешті, що сварка зайшла із-за якихось виплат, що побитий змагався з селянами, твердячи, що виплатив їм усе, а вони твердили, що не дістали нічого, і нарешті, розлучені, кинулися до бійки.

Такі вияви селянського самосуду проривалися

годі досить часто, і власть, чуючи себе безсильною запобігти кривдженню селян (це було 1849 року), не багато звертала уваги й на те, коли селяни потурбували свого кривдника, особливо коли це був єврей. От тим то й не диво, що й оця бійка уйшла селянам безкарно, тим більше, що вони таки лишилися при страті, бо грошей, які їм відпер єврей, так таки не дістали, а після побиття вже навіть не сміли домагатися. Та найважливіші наслідки мала ця бійка для її випадкового свідка — Германа Гольдкремера. Він належав до тих смілих, що перші кинулися розпихати юрбу розлючених селян, він на своїх дужих руках виніс безгямного, закривавленого єврея з побоевища, він перший кинувся тверезити його.

— Ах, Мендель Гарткопф! Це Мендель Гарткопф! — крикнули деякі присутні, пізнаючи побитого.

— Несіть його додому! До його дому! Ось тут недалеко, — кричали інші, бачучи, що побитий, хоч облитий водою, не ворухиться.

— По лікаря! По лікаря! — кричали інші. — Він готов умерти! Він неживий!

— Ні, дихає, дихає!

Герман, весь поплямлений кров'ю, разом з кількома іншими молодими людьми взяли Мендля на плечі й понесли. Дорогою він очунав настільки, що застогнав пару разів. Дорогою довідався Герман із розмови євреїв, що купую йшли довкола побитого, що Мендель Гарткопф — підприємець і законтрактувався довозити будівельне дерево до військового депа, яке уряд розпочав власне того року будувати за містом. От із-за того довозу й вийшла, мабуть, у нього сварка з селянами.

Мендля занесли до його дому. Перелякані кривавою появою, жінка й дочка кинулися плакати, не знали, що їм робити. Прийшов лікар і сконстатував

тяжке покалічення: у Мендля поламано кілька ребер, пороблено кілька дір у голові та зламано одну ногу. Розпука жінки й дочки була безмежна. Сам Мендель, прийшовши трохи до себе, йойкав найдужче, не лише з болю, а головне того, що тепер пропаде його гешефт, пропаде заробіток, що він зруйнований, бо контрактіві умови тяжкі, а їх недотримання грозить йому цілковитою руїною.

Почали євреї радити, як би їм допомогти Мендля в його лихій пригоді, та всі, знаючи Мендлеву круту та скупу вдачу, не квапилися кидати своїх гешефтів, щоб бігати за його ділами. Тут вихопився Герман. Його заробіток у склепі був мізерний, він готов був узятися до ведення Мендлевих діл, поки цей поздоровіє, маючи надію при ближчій розгляді сь як чи так знайти тут заробіток і для себе. Мендель згодився, вияснив йому, що й як робити, і для Германа почалася нова робота. Тепер він пробував найбільше в лісах, мав змови та справи зі злісними й лісничими за добір і число дерева, з рубачами та трачами, з фірманами та селянами за двигання, виношування з лісових ярів, шихтування, воження. І тут він показав свою енергію та тямучість, свій бистрий розум та вірний спосіб числення, що за-для сподіваної більшої користі радо посвячує меншу. Мендель вів діла по-старосвітськи: підплачував лісничих і лісних, щоб гляділи крізь пальці на те, яке і в якій кількості дерево він вивозить із лісу, хапав найбільші, найгрубіші й найтяжчі штуки, а зате старався шадити на платі робітникам та фірманам. Через те осягнув ті недогоди, що трачі помалу та кепсько різали, теслі недбало опраправляли, а фірмани нерado возили дерево, опізнювалися, перевертали в дорозі, а нарешті майстрі на місці мусіли занадто грубе та неотесане дерево обробляти наново — на його кошти. Таким робом він

заплутався і брів чимраз далі, поки нарешті фірмани, доведені його шахрайствами до розпуки, не побили його. Герман, узявши ведення діл у свої руки, пішов іншою дорогою, рахунки з робітниками та фірманами повирівнював, з лісними і злісними держав добрі зносини, але все держачися докладно контракту, на грубе дерево не лакомився та пильнував, щоб воно було добре оброблене і звезене на час. По кількох місяцях біганини, торгів і гризот він таки довів до того, що Мендлеві діла стали начисто і з місячних обрахунків замість недоборів почали плисти гарні зиски. Мендель, що все ще лежав хорий дома, а зразу нелюбим оком дивився на Германову роботу і не раз сердився та кляв його, тепер аж яснів, аж неначе набирав здоров'я, слухаючи його рапортів.

— Герсти,¹ Герш,—говорив він при таких нагодах,—відки ти набрався такої практики?

— *Ech klär immer*,²—відповідав Герман.

Це була перша похвала з уст дійсного гешефтсмана, і вона тим більше врадувала Германа.

Мендлева хвороба тяглася якось без кінця. Хоча рани погоїлися і зламана нога зрослася, проте він не вставав із ліжка. Він жалуввся на біль у боці, в грудях, кашляв і сох, „хитванів“, як говорили селяни, що бачили в тім наслідки тяжкого побиття та копання тяжкими мужицькими чобітьми. Мендель чимраз частіше думав про те, що йому не встати вже більше, думав про забезпечення своєї родини. У нього були два сини, вже давно забезпечені і відділені набік: один обняв корчму, в якій давніше шинкував Мендель, а другий мав sklep у Самборі. При ньому лишилися жінка і незамужня дочка Рифка. Покладного капіталу в Мендля не

¹ Герсти — слухай (єврейське).

² Я думаю завжди.

було; все, що мав, він вложив у свій останній гешефт — доставу дерева до будови військових касарень; із цього гешефту він надіявся значного зиску, та тепер, коли не було надії довести йому самому цей гешефт до кінця, можна було боятися, що все його добро піде на марне. От тим то Герман явився йому, як остання дошка рятунку. Він помалу позбирав про його відомості, дізнався, що в нього є в кагальній касі значний, як на парубка, капітал, і постановив собі не пускати доброї нагоди з рук.

В один шабас, обговоривши тижневі рахунки, Мендель нараз заговорив з Германом з іншої бочки.

— Герш, чому ти не женишся?

— Не знаю, — відповів коротко Герман. — Не думав про це; не маю пощо.

— Як то не маєш пощо? Маєш шість тисяч готових грошей, можеш розпочати який хочеш гешефт.

— Та от не можу такого гешефту знайти, щоб мені був до вподоби.

— Ти з кожного зробиш золоте дно. У тебе голова добра, — підхлібляв йому Мендель.

— І на кожному можу стратити, — скромно відповів Герман, хоча Менделева похвала хопила його за серце.

— Ну, а мій гешефт з доставою тобі не подобається?

— Та чому ж би ні? Гешефт непоганий, можна заробити. А головна річ, не треба сидіти на місці й ждати, як тут у місті в склепах. Я, реб Мендель, не привик, щоб гешефт ішов до мене. У мене лиш те гешефт, за чим я ходжу, чого шукаю і добуваюся.

— Це дуже гарно. Ну, то, може би, ти пристав до спілки зо мною?

— Як до спілки?

— А так. Бачиш, я немічний, кашляю, вже навіть іноді кров'ю кашляю, тільки старій про це не говори нічого, щоб не гризлася. Значить, не мені вже вганятися по лісах та торгуватися з гоями. А ти молодий, здоров, до такого діла привик, значить...

Мендель закашлявся, сидячи в кріслі. Герман думав і ждав, що він скаже далі.

Що це значить, реб Мендель? — запитав він, бачучи, що Мендель, відкашлявши, не кінчить свого речення.

— Значить, обіймай ти це діло.

— Ну, але яка ж тут спілка? Що ви будете робити?

— Я піду в землю гнити, — з зворушенням мовив Мендель. — Але мій контракт... я вложив у це діло свій капітал, хоч і невеличкий. У мене стара жінка, молода дочка, що буде з ними по моїй смерті? Розумієш тепер, яка моя спілка? Бери мою Рифку і ведь гешефт для себе й для неї.

Герман не відповів на це нічого. Він досі якось не мав нагоди придивитися Рифці. Він попросив Менделя дати йому пару день до намислу, а сам занявся далі ділом. Його тішив тепер зріст того діла і, бачучи день-у-день, як поступала будова широкого комплексу касарень,¹ стаень та магазинів за містом, мов окремий квартал, він радувався, немов би це було його власне діло.

Та при тім не переставав роззиратися й за власним гешефтом. Іздячи та ходячи по селах, він пронохував за можливими джерелами зиску. Та це в ту пору було нелегко. Край був без ніякого промислу; селянство, свіжо увільнене з під панщини, упоене свіжою „волею“, кинулося пити, навіть із

¹ Касарня — казарма.

занедбанням управи свого власного ґрунту. По селах день і ніч корчми гули криком, співами та бі-йками охочих селян, зате на полі було пусто, хіба жінки поралися в городах. А в корчмах ішов формальний карнавал, гуляла молодіж, старші роздебендували про колишні буки та про нову свободу, кпили з панів та, не маючи на кім виявити свого свободного духу, за щобудь заходили в сварку, ділилися на партії, при чім головачі щедро поїли кожний своїх сторонників і цькували їх битися одні з одними. Підіймався крик і вереск, миготіли в повітрі крепкі палиці, літали поліна, кидані наосліп в юрбу, дреньчали розбивані вікна і йшов лускіт по п'яних головах та хребтах, мов на здоровім тоці. А серед тої сүтолоки, затулений десь у куті, стояв орендар та, дрижачи зі страху, все таки лише цмокав та записував, що йому попсовано, що збито, що випито й вилито, і все числив та числив по подвійних цінах. І Герш часто бував свідком таких сцен, залюбки переносився в душу таких орендарів і звичайно кінчив рефлексією:

— Ні, нема краще в теперішніх часах, як бути орендарем!

Та, придивляючися ближче до орендарського життя, він тратив смак до нього. Що то за гешефт? Нині хлопи п'ють, а за рік мусять перестати, бо ні за що буде. І що за гешефт мати все діло з п'яними хлопами, яким нічого не значить, замість на себе самих, кинутися на єврея? Випадків вимордування орендарів із усіма їх родинами було багато, і про них тихо шептаю по орендарських родинах. І мужики знали про них з усної газети, і з бутним усміхом пуджали¹ ними своїх євреїв. Ні, Гершеві

¹ Лякали.

це не було до смаку. Це небезпечний гешефт, не такий, як носився перед його душею. Його тягло до землі, невичерпаної скарбниці багатства, але земля була немов глуха, не відкривала свого нутра, і він не знав, де й як досягнути до нього.

Пробуваючи в Дрогобичі, він ночував у Мендлі, — ночував, бо весь день був зайнятий при будові та при фірманках. Мендель помалу видужував, але не було надії, щоб міг прийти до давнього здоров'я. Кашляв сильно, плював кров'ю, та й зламана нога почала знов пухнути, немов гнила всередині.

— Нічого з мене не буде! — говорив він нераз Гершеві й уривав. Герш потішав його, що ще воно не так зле, але Мендель хитав головою й мовчав. Менделева жінка Хана була дуже балакуча й добродушна єврейка і старалася прогнати журу з душі свого чоловіка, та це їй не вдавалося.

— Е, що ти мені говориш, — бурчав він не раз, махаючи рукою. — Я вмиру і лишу вас без нічого. Адже все, що я мав, вложено в ту доставу. То певно, що Герш занявся нею щиро і тепер не грозить нам ніщо, але нехай він знайде який інший інтерес і подякує мені за службу, то що буде? Та й без того я його довго не можу держати. Адже йому треба заплатити, а чим я заплачу?

Хана усміхалася.

— Ну, ну, не такий він простак, щоб, маючи в руках такий гешефт, як доставу, чекав на твою плату. Про це вже ти не бійся.

А під вікном тої хатини, вбогої та устроєної мов би лиш тимчасово, з брудними стінами та давно немитими дверима, з убогим спрятком та без ознаки якогось естетичного смаку, день-у-день за шитвом сиділа невеличка, чорнява дівчина, з великими, чорними, якось тужно блискучими очима, сиділа похилена

над шиттям і мовчала. Була мов чужа в хаті. Не то, щоб її не любили батько й мати, — навпаки, вони просто грісалися над нею, — але її так якось ніщо не в'язало до їх життя, вона не цікавилася їх інтересами, не вмiла тишитися їх радощами і взагалі, бачилось, не знала, що таке щира втіха. Ота охочість до життя, що лежить в основі єврейського рідивного побуту і не ламається ні в яких пригодах, була невідома їй. Сиділа в хаті на своїм місці біля вікна, говорила мало, іноді тихесенько співала сумні сумні, єврейські пісеньки, і лише десь-колись підносила зір, похилений над шитвом, і водила ним по хаті, мов пташина, всаджена в клітку, немов дивуючися, де це вона й чому вона посаджена тут. Герш зразу навіть не завважав її. Коли принесли Мендля покривавленого і немов неживого і вона разом із мамою припадала коло нього та заходила плачем, видалася Гершеві малою дитиною, на яку не варто було звертати уваги. Потім, пробуваючи частіше в їх домі, він рідко бачив її, бо вона зараз вечором ішла спати, а вранці виходила до склепу,¹ для якого постачала своє шиття. Аж раз, здивавши її на вулиці, Герш зупинився здивовано, мов перший раз побачив її. Була невеличкого росту, тонка й повільна в рухах, та той вираз тужливої задуми, який усе лежав на її лиці, поволі зачудував Герша.

— Ти, Рифка? — промовив, він до неї. — А я й не пізнав зразу. Бачучи тебе дома, я вважав тебе за малу дитину.

— Не займаю багато місця, — промовила вона немов із жалем.

Герш усміхнувся.

— Куди ж ти ходила?

¹ Склеп — крамниця.

— Я тут шию для склепу. А ти що? Іздиш по селах? Ах, як я люблю село! Я в селі родилася, батько був орендарем. Поля, ліси, садки, — ах, як там гарно в селі! Я й досі згадую.

— А місто не тягне тебе?

— Що ж, тут тато й мама, то й я з ними.

Я не жалюся, заробляю тут і помагаю родичам. Лише тужно трохи.

— За чим? Може, там був який меламед, що впав тобі в око?

— Ні, ні. Бажалось би подихати сільським повітрям. Тут якось душно.

— Поїдемо колись обое.

— Як мама пустить, то й овшім.¹

І на тім розійшлися. Гершко з рештою швидко й забув свою обіцянку взяти її з собою в село, та й не до того йому було, а вона також не згадувала про це мамі, боячись, що ця не дозволить. Мама так привикла бачити її при собі, дивитися на неї і почувати її присутність, що певно, не пустила б її з чужим парубком кудись у непевну дорогу.

Отак минуло літо, минула осінь. Під зиму Мендлева слабість погіршилася. Він стогнав, невилічена нога гнила і наповняла хату неприємним сопухом, кашель докучав йому щораз гірше. Герш перестав ночувати в них, і в Мендлевій хаті зробилося зовсім сумно й понуро. Одного шабасу по молитві в божниці до Герша підійшов знаний у Дрогобичі „реб Мойше“, якому з рештою цей титул давали лише задля його великої, сивої бороди, а який попри своє крамарство грав серед дрогобицьких євреїв почесну ролю шадхена, тобто громадського сватача.

¹ Овшім — з польського, значить — то й гарно, то й радо.

— Ти, Герш! — сказав він з якоюсь гумористичною погрозою.

— Чого? — відкликнувся Герш.

— Що ти собі думаєш?

Герш видивився на нього і нарешті, здецидований,¹ сказав:

— Нічого не думаю.

— То-то я й бачу, що нічого не думаєш.

А це зле. Ніколи не вадить подумати.

— Про що ж мені думати?

— Як то про що? Скільки тобі літ?

— Двадцять п'ятий іде.

— З клас² вийшов?

— Та вийшов.

— Від війська вільний?

— Не взяли, як бачите.

— Ще би не бачити! Нездара з тебе.

— Якби взяли, я б не плакав.

— А з Мендлем що чувати?

— Та що ж, він лежить хорий, а його діла я веду.

— Платить тобі?

— Я й не впоминаюся, а зрештою маю свій маленький дохід збоку.

— Ну, ну, я вже знаю. А проте ти дурень!

— Всі ми в пана бога дурні.

— Не мішай сюди пана бога. Ти зле робиш, що лишаєш Мендлеву жінку й дочку без потіхи.

— Чим же я їх потішу? По кожній виплаті віддаю їм гроші з рахунку, та й що можу, те говорю їм.

— А чому перестав ночувати в них?

— Тісно там. Задуха. Хорий стогне й кашляє.

— А тобі те прикро?

¹ Здецидований — рішившись.

² Виходити з клас — значить ставати до військового побору.

— Ну, та все ж неприємно.

— А їм, думаєш, приємно, Хані та Рифці?

Герш знов видивився на старого.

— Це ж їх муж і батько, — мовив він, — а я їм чужий.

— Хто ночує під моїм дахом, той мені не чужий. А знаєш, чому вони так посумніли в останні часи?

— Як мали не, посумніти, коли старому щораз гірше?

— Ні, не тому. Вони вже знають, що йому ліпше не буде. Ти причина їх смутку.

— Я? А то яким способом?

— А ти. Бо вони обое старі, уложили собі, що ти візьмеш їх дочку, а тепер ти, очевидно, покидаєш її.

— Я візьму?.. Я покидаю?.. Реб Мойше, але я ж і не думав про женячку ані про Рифку.

— Я ж кажу, що ти дурень, стовп, туман! Двадцять четвертий рік переступив і не думав! І щодень бачив перед собою таку красуню, як Рифка, і не думав!

— Хіба вона красуня?

— А хіба ти сліпий та й не бачиш? Та то золото, не дівчина! Ти не варт її ноги цілувати.

— То, може, вона не прийме мене?

— Кажу тобі, що її батько й мати на тебе всю думку мали. А вже як старі скажуть, то так і буде. Хіба ти не хочеш?

— Та я... я не думав про це ніколи.

— Зараз подумай і скажи мені, чи маю йти в свати. Та й що тут думати? Ти ж багач, гроші маєш, на яке хочеш діло підеш і заробиш. А вона також дістане щось по батькові. Бери, не думаючи! А старому легше буде вмирати, як побачить її з тобою в парі.

Отак було уплескане Гершеве весілля з Рифкою. Він якось не мав відваги придивлятися їй ближче, жартувати з нею, ані дозволяти собі якісь вольності, як наречений з нареченою. Її батьки тішилися при кожному його приході. Старий Мендель велів переписати на нього свій контракт з військовою дирекцією. Хана вітала й пестила його, як сина, а проте все таки він не почував особливої радості та розкошів, пробуваючи в тім домі. Рифка була, як звичайно, ласкава до нього, всміхалася, мов місяць крізь хмару, але говорила мало і все сиділа, схилена лицем над своїм шитвом, як чиста меланхолійна поезія цієї хати.

Вони побралися, і кілька день по їх шлюбі вмер старий Мендель, благословляючи своїх дітей. Герш зараз перенісся з жінкою й тещею на інше помешкання, наняв два покої з кухнею, справив нове, хоч і скромне умебльовання. Теща втішалася, але Рифка, як звичайно, була мовчазлива, нерухлива, і тільки її великі, чорні очі дивилися кудись у далечінь, мов у тужливої пташини, замкненої в клітці. Гершеві за кожним разом робилося жаль, коли заглядав у ті очі.

— Рифцю, — мовив він до неї, — що тобі таке? Чого ти така сумна сидиш?

— Я не сумна.

— А я дивлюся на тебе, і якийсь жаль хапає мене за серце. Так немов би я чимось скривдив, зневолив тебе.

— Ні, спасибі тобі! Мені нічого не бракує. Отак би часом на село поїхала.

Герш у найближчу суботу устроїв санну проїздку за Дрогобич, на Млиники, через Тептюж аж до Тустанович. Опинившись серед ліска, якого високі,

дубові конарі¹ нависали над дорогою, обсіпані снігом, як здоровенна шовкова коронка, вона почувала себе задоволеною.

— Ах, гарно, — прошептала і, здавалось, мовчки впивалась красою зимового пейзажу; та поки доїхали до Тустановичів, їй уже захотілося додому.

— Чого будемо без потреби їхати так далеко?

— Яке далеко? А ти подихай цим повітрям, полюбуйся видом.

— Що за вид! — якось сквашено відповіла вона. — Нічого особливого.

Вернули додому. Герш уже тоді, в першій році його життя, слідив крок за кроком, як оте, що йому справляло почуття жалю на її вид, отой вираз туги за чимось далеким і неосяжним, чого вона, мабуть і сама не підозривала, погасає, тратить свій блиск і переходить у якусь апатію. Вона цілими днями сиділа нерухомо біля вікна, покинула шитво, не займалася ніяким господарським ділом, ані кухнею. І німо та безучасно гляділа на вулицю.

Гершко, зайнятий своїми ділами, рідко коли, крім шабасу, проводив дні дома і зразу не турбувався тим. Надія, що в Рифки незабаром уродиться дитина, яка оживить її, заставить більше рушатися й поратися, заспокоювала його. При тім же він не мав до жінки ніяких вимогів, вона не потребувала нічого робити, теща сама заходила маленьке домашнє хазяйство, в якому йшло тихе, одноманітне життя.

Та з часом прийшла зміна. У Рифки родився син. Порід був дуже тяжкий, мучив її майже цілий день, і лише при допомозі лікарів можна було дитину й матір удержати при життю.

Коли Рифка видужала з породових болів, у неї

¹ Конарі — галуззя.

появилися ознаки божевілля. Вона кілька разів поривалася з'їсти свою дитину, і мати мусіла взяти її до себе та найняти мамку, бо з Рифкою ані хвилини не можна було лишити її саму. Потім, десь так по році, коли хлопчик почав уже бігати і своїм гомоном заповняти хату, вона дуже полюбила його, пестила, цілувала, задля нього покинула навіть дотеперішню нерухливість, бігала й реготалася разом із ним. Гершкові, полегшало трохи на душі, і він тим упертіше занявся своїм заробітком. Додавши до депа тяглися три роки, потім знайшлася ще одна подібна робота і ще третя. Хоч зиск з них був невеличкий, а клопотів багато, все ж таки Герш почував себе задоволеним. За намовою своєї тещі, яка здавна марила про те, щоб мати свій sklep і урядувати за його прилавком, він зложив sklep з блаватними товарами¹ та ледве спровадив товари, вложивши в них половину свого капіталу, коли в ринку вибухла пожежа, що знищила також його sklep з товарами.

— Ні, — сказав він після цієї пригоди до тещі, — видно, не стелиться мені дорога до skleпу і не хочу робити другої проби.

І він знов пішов по селах, скуповував худобу і висилав до Відня, возив сіль у гори, та все чув якесь незадоволення, мов не натрапивши досі на те, що властиво повинно бути його заняттям. Отак тяглося десять літ. Восени 1859 року, переходячи Борислав, він побачив якусь нову, муровану будувобік села на толоці і поцікавився, що це?

— Ах, це Домсова копальня, — сказав йому знайомий селянин.

— Домс? Це що за Домс?

¹ Блаватні товари — мануфактура.

— Це такий собі панок, прусак. Він, кажуть, був у Гамериці¹ і там придивився, як із кип'ячки роблять таке, як воду, і вживають до освітлення.

Герш не слухав довше і побіг стежкою через потічок до нової фабрики.

— Чи пан Домс? — запитав він заживного панка середніх літ, що ходив по будинку і глосним криком давав розпорядки, раз-у-раз лаючи „di dummen Polen² за їх безрадість та слямазарність.

— Was wollen³? — запитав він Гершка, побачивши його внутрі будинку.

Гершко підняв на хвилю капелюх і зараз наложив його знов на голову, і сказав, що зацікавився новим підприємством та хотів би оглянути його.

— Eintritt verboten!⁴ — гукнув Домс, виводячи його з будинка і показуючи напис над дверми. — Не вільно до середини. То мій секрет.

— Я не хочу вивідувати ваш секрет, — мовив Гершко, — але хотів тільки одно запитатися. чи справді з оцеї кип'ячки можна зробити чисту нафту?

— Авжеж можна. Dummer Jud!⁵ Ще й питає. Може, і ти хочеш братися до цього діла?

— Чому би ні? Мене вже давно кортить і я пару разів пробував перетоплювати кип'ячку, але нічого з того не виходило.

— Певно, такому простакові, що не має поняття про хемію і хемічне чищення, ніколи нічого не вийде. Ходи сюди й подивися!

І він запровадив його до своєї фабрики, де стояв

¹ Гамерика — Америка.

² Дурних поляків.

³ Що хочете?

⁴ Вступ заборовено.

⁵ Дурний єврей!

великий котел, повний кип'ячки, і обік кітла дистиляційний апарат. Він показав йому конструкцію і додав:

— Dumme Polen von Galizien.¹ Мають тут такі скарби в землі і ані пальцем не кивнуть, щоб використувати їх. Preussen müssen kommen,² щоб їх навчити.

— Die Juden können auch!³ — усміхаючися, докинув Герш.

— Пробуйте! Штуки нема ніякої, а продукція дасть певні зиски.

Це була перша лекція нафтярства, яку одержав Герш, і від тої хвилі його доля була рішена. Він зараз же сторгував у бориславських селян у різних пунктах кілька часток землі, і зараз же уложив собі план копання. За його прикладом пішли інші євреї і не минуло року, як усі бориславські толоки та пустарі — бо такі найлегше можна було купити — покрилися закопами, що робилися зовсім примітивно, руками, з боків замість цямрини обгороджувалися ґрутяними кошами і по кількох сажнях прокопу давали звичайно жилу, з якої шла кип'ячка.

Ця продукція була легка й неризикована, та й не дуже поплатна. Кип'ячка була т. зв. зашкурна, чорна аж густа. Євреї не вміли добре вичищувати її; виходила нафта жовта, каламутна, прудка на підпалі, небезпечна в своїх вибухах. Та швидко дистиляція зробилася кращою і нафта пішла на торзі, витискаючи американську. Рівночасно з тим вичерпалася зашкурна кип'ячка; тисячі ямок, покопані скрізь довкола Борислава, давали чимраз скупіше того

¹ Дурні поляки з Галичини.

² Прусаки мусять прийти.

³ Євреї можуть також.

неапетитного, та корисного плину. Треба було копати глибше.

Перше десятиліття тої експлуатації, роблене поспішно, з занедбанням усяких приписів гігієни й обережності, коштувало смерти тисячів робітників. Під напором підземних нафтових джерел ями часто валилися, засипаючи робітників, багато гинуло в часі наглих вибухів джерела в кип'ящі; поліції і влади безпечности не було ані сліду. Євреї стали всевладними панамі в Бориславі, задержували в тайні тисячні свої занедбання та злочини. Герш вів перед у тім скаженім танці і весь увійшов у спекуляційну гарячку. Йому щастило в усьому. Коли деякі його конкуренти вкладали тисячі в гешефт і, прокопавши їх безуспішно та наробивши ще боргів, утікали з Борислава „без капців“, як жартували з них ріпники, то Гершеві, який тепер у зносінах із заграничними фірмами самоправно прозвав себе Германом, не тільки на власних частках щастило докопуватися кип'ячки на десятім і дванадцятім чи п'ятнадцятім сажні; він закуповував також ями, розпочаті його збанкротованими конкурентами, і звичайно, прокопавши ще кілька сажнів глибше, таки докопувався кип'ячки. За його почином і головно на його акціях повстала велика дестилярня біля Дрогобича, перша в тім роді в Австрії, і здобула для бориславської нафти широкий торговий відбут на всю Європу. Герман Гольдкремер стався одною з авторитетних і впливових фірм у нафтовім ділі; капітали, які він пускав ув оборот, робилися чимраз більші; якимось інстинктом, виробленим іще за либацькі часи, він відчував кожну добру кон'юнктуру в торзі, кожне корисне місце на терені. Йому завидували, різні конкуренти старалися наводити на нього всякі клопоти, денунціювали його до суду

за найменші надужиття в його роботах, та все те він умів поборювати, скрізь умів зробити лад і опанувати ситуацію.

І тепер, згадуючи це десятиліття гарячкової боротьби, Герман аж швидше задихав, аж стрепенувся в своїм кріслі. Гарний був час, пора ненастанного зусилля. Треба було день і ніч пильнувати, стояти на сторожі, оборонятися від несумлінних конкурентів, що сотки разів підкидали вогонь у його магазини, ушкоджували його апарати, підмовляли його робітників, навіть засідалися на нього самого, бо в Бориславі в ту пору панувало право п'ястука і не щадило ані робітників, ані головачів. Та все те вмів Герман оминати щасливо, запобігаючи шкодам, підставляючи ногу своїм противникам, викручуючися від властей. Він не сипав грішми, як інші євреї, коли їх прикрутить якесь лихо в відносинах до влади, не лякався чого-будь і скрізь умів показати себе чоловіком солідним і певним свого там, де інші тратили голову.

Він майже не жив у ту пору родинним життям. Не бував дома цілими місяцями, то їздячи до Відня, Вроцлава та Берліна, то працюючи на місці в Бориславі. Часом тільки він зідхав, згадуючи свою домівку, до якої його не тягло нічого. Жінка почувала до нього якесь обридження, викликане її хоробливим станом, і не любила й на очі бачити його, та й із сина він не зазнав потіхи. Те, що йому вважалося найпростішим, найнатуральнішим — дочекатися з сина токого ж гешефтсмена, як і він сам, і гідного наступника його капіталів, подавало мало надії на справдження. Малий Дувідко вже з самого малку був дивної хоробливої вдачі. Страшенно нервовий і дразливий, він у дитинстві терпів від нападів корчів, подібних до епілепсії, які мучили його до

десяти літ і спиняли його духовий розвій. У тім часі в ньому розвилися жорстокі інстинкти, любив мучити звірів і людей, дивитися на терпіння і конання, обливав покоевих собачок своєї матері окропом, випікав їм очі, врїзував вуха і хвости і сердечно реготався при їх болізному скімлінню. Так само жорстоко він поводився зі слугами, з сусідськими дітьми; взагалі скрізь, де він появлявся, ширився страх серед дітей; усі звали його не інакше, як стеклим¹. Дувідком, і тікали від нього, щоб не потерпіти від його диких капризів, що нападали його якомсь раптом, серед веселої забави та дитячого гомону. Герман мав багато клопотів із-за тих дитячих забавок свого Дувідка. То він, вітаючися з дівчинкою, яка йому дуже подобалася, покусає її лице, або запалить на ній сукенку² і плеще в долоні та регочеться, коли дитина верещить і в'ється з болю; граючись із хлопцями, він ні з цього, ні з того одного посадить у кропиву, або поб'є терном, або вдарить каменем у голову. Часто родичі поранених дітей тягали Германа до суду за пакості його сина і забороняли дітям ходити на забаву з ним.

На шостім році віддали Дувідка до василіянської школи, та й тут було не ліпше. Дувідко був тупої голови, при тім упертий і непослушний, і ніяк не можна було відучити його від того, щоб не робив пакостей своїм товаришам. Він дер їх книжки, рїзав їх одежі, копав і смикав за волосся, кого міг попасти, і виробляв тисячні збитки, що свідчили не так про його гумор, як радше про якусь брутальну дикість його вдачі і замилювання до жорстокости. Вчителі упоминали його зразу лагідно, далі

¹ Стеклий — скажений.

² Сукенка — спідничка.

гостріше, а нарешті один, не можучи витерпіти з його збитками, які виробляв під час години, велів ученикам простягти його на лавці і сам власноручно вліпив йому кілька тростинок у „стару паню“. Страшно було глянути, що діялося тоді з Дувідком. Зразу він немов сам собі не вірив, що його сміють бити. Дома його не карали за жадні пакості й навички, мати ще захвалювала його і вважала ці пакості за об'яв енергічної, самостійної натури. А тут нараз посміли, ще з такою церемонією, простягти його на лавку! Він розпучливо, закусивши зуби, борочився, відбивався руками й ногами, а далі, винявши ніж, який завше носив при собі, поранив руку одному з тих, що тримали його, і був би поранив ще й інших, якби учитель іззаду не вирвав йому ножа з руки. Коли ж удари залоскотіли на його тіло, Дувідко нараз замовк, поблід увесь і закусив уста аж до крові, і аж тоді, як його випустили з рук, оглянувся тупим зором довкола, заверещав страшенно і кинувся на землю в епілептичних корчах. Діти перелякалися, та не менше перелякався й сам учитель. Його почали трусити, відливати водою, але це не помагало нічого; покликали сторожа, і вчитель велів віднести його додому. Страх якого репету наробила Рифка, побачивши свого Готліба — бо так з великої любови вона кликала Дувідка — в таким стані. Вона прибігла до школи і мало не видерла очей учителеві, а потім побігла на скаргу до ректора. Цей прийняв її не дуже то чемно, закидаючи їй, що розвезла свого сінка, як циганську пугу, і такого розпущеного та злобного хлопця вони не можуть стерпіти в школі.

— Алеж він хорий, хорий! — кричала Рифка, в якій серце рвалося на саму думку, що хтось міг доторкнутися до її божища.

— Коли хорий, то держіть його дома, — сказав ректор, — у нас не шпиталь, а школа.

— У вас не школа, а шкуродерня, катівня, — верещала Рифка. — Я вас до суду подам, я пошукаю свого права. Я вас навчу!

На цьому, одначе, справа й скінчилася, бо в суді не прийняли скарги — тоді ще не розуміли науки без биття, — а Василяни не прийняли Дувідка до школи. Він так і залишився в приватній науці.

— Пощо йому та школа? — говорила Рифка своїй мамі. — Він і без того все ліпше знає від них. Вони з одної зависти знущалися над ним. Отже я їм покажу, що він сам без них більше навчиться, як у їх дурацькій школі.

Дувідкові найняли приватного вчителя, але справа через те не посунулась наперед. До деяких предметів, головню, до рахунків його зовсім не тягло, і година рахунків бувала йому найтяжчою мукою. Тільки модні тоді кримінальні романи „Рінальдо Рінальдіні“ та повісті Ежена Сю, Габорію, Монтепена й інших романтиків зацікавили його, і відтепер, увесь час, вільний від пустого байдикування, він обергав на лектуру, від якої кипіло в його голові і бурилося в його фантазії. Батько зрештою не дбав про його виховання. Він також був неосвічений і не відчував потреби книжки, та й знав при тім, що Дувідкові ніякого спеціального, фахового знання непотрібно, бо він буде мати гроші.

— Гроші — велика річ, — говорив не раз Герман у своїм домашнім крузі. — Слухай, синку, гроші, то всемогучий пан! З грішми ти мудрий, а без грошей дурень. З грішми ти пан, а без грошей капцан. З грішми тебе шанують, а без грошей на тебе плюють.

— А мені про гроші байдуже! — мовив Дувідко.

— А чого ж тобі треба? Чим би ти хотів бути?

— Розбійником, — мовив, усміхаючися, Дувідко, — не для грошей, не для грабунку, що мені гроші! Візьму й закопаю в землю. А для самої небезпеки, для тих дивних пригод, що на саму їх згадку аж мороз іде по тілі. Оце мені життя!

— Ах, то рицарська кров! То рицарська кров! — шептала Рифка, подивляючи Дувідкові слова.

А Герман сміявся.

— Ну, ну, синку, тепер то не в моді. Ми також по-своєму розбійники, стоїмо на чатах, пильнуємо хвилі, плянуємо напади й відбиваємо чужі, ставимо засідки й ризикуємо. То, синку, війна, в якій треба більше дотепу, хитрости, безоглядності й обережності, як у розбійництві.

— Але я тої війни не люблю, — скрививши рота, мовив Дувідко. — Я люблю, як щось живе треплється мені в руках, а я раз-за-разом затоплюю ніж у його тіло і сліджу його передсмертні судороги і люблюся струмками гарячої крові, що б'є ключем із його рани, і слухаю його передсмертного стогону й харчання. Оце приємність! Чуєш, що ти пан над життям людським, коли можеш відібрати його в кожній хвилі.

Германові ніяково було слухати таких концептів, хоч він не вірив у їх серйозність та вважав їх вискоками тих розбійницьких повістей, якими зачитувався його син. Лише блиск його очей, дикий і кровожадний, коли його фантазія забігала на такі теми, велів бачити в них вплив дійсного нахилу його вдачі. Герман здвигав раменами і йшов за своїм ділом, а Дувідко довго ще з матір'ю фантазував на тему розбоїв і вбивств, і вона з подивом слухала його фантазії та все лише шептала:

— Рицарська вдача! Що за рицарська вдача!

— От дівчак, нехай фантазує, — мовив Герман, спльовуючи на підлогу, потім зажмури́в очі й задрімав.

І сниться йому, що він лежить на зеленій мураві, пахучій подихами весни, а над ним висить ясне небо глибоко-блакитною безоднею. І мурава під ним, мов ледова крига, пливе кудись по якомусь невидному, безбережному морю. Його серце починає бити живіше, мов у чоловіка, що летить, але рівночасно все його тіло таке ослаблене, знесилене, що він не може ворухнути ані рукою, ані ногою. І глядить угору і бачить, що край його голови виростає пальма і звішує над ним своє здоровенне листя, мов великий парасоль. А в тім листю ворухнеться щось неясне, невидне в тіні листя, а помітне тільки якимись металевими відблисками, що пробігають від часу до часу, коли те неясне частиною свого тіла висунеться на сонячне світло. Ах, тепер він бачить: це гадюка, величезна гадюка, Boa Constrictor, що склубився, серед пальмового листя і оце, висунувши голову вниз і загнувши шию гаком, своїми пронизливими очима вдивляється в нього. Герман і собі ж не може звести очей від зору гадюки; його серце б'ється швидко-швидко — не знати, чи тривогою, чи радістю; ані думки про те, щоб тікати кудись, кликати помічі. І нараз лускіт, мов би з батога тріснув, гадюка випростувалася і впала з дерева на мураву ось-ось біля нього, і на своїй шиї він почув холодний дотик її голови. І прокинувся.

— Ну, — вирвалося несвідомо з його вуст.

Перед ним стояв Дувідко, покритий пилом, задиханий і з густими рум'янцями на лиці.

— Це ти? — промовив Герман, окидаючи його очима. — Пішки йшов?

— Ні, верхи їхав. На буланім, — мовив Дувідко.

— І не скинув тебе?

Дувідко не відповів на цю невинну інсинуацію, але сів на ріг столу, мов на коня, і почав махати ногами.

— Може, що сталося дома, що ти приїхав? — питав Герман, не ворущаючися з фотелю і докінчуючи свою сіесту.

— Ні, не сталося нічого.

— А чого ж ти приїхав?

— Так собі. Нудно стало. Що мені робити?

— Щобудь роби, то не буде нудно. Ось тут до ведення рахунків здалась би ще одна сила.

— До ведення рахунків! — скрикнув Дувідко. — Ти ж знаєш, тату, що мені рахунки обридливіші від усього на світі.

— Попробуй, то швидко й засмакуєш.

— Ні, не хочу. Як засмакую, то візьмуся, а тепер не хочу.

— Ну, то, може, полізеш у яму?

Дувідко витріщив очі на батька. Така думка, щоб він ліз у яму, як простий ріпник, не приходила йому ніколи в голову.

— У яму? Чого?

— Копати, — з усміхом відповів Герман. — Коли тобі нудно, це найліпший спосіб. І небезпечно, почувеш, як заморока ходить по нафтових жилах і булькоче і преться до стін ями. Ну, і плату дістанеш.

— А ти був там, унизу?

— Певно, що був.

— Ну, і що?

— І нічого. Побув, покопав та й виліз.

— Ну, то мені байдуже. Не піду. І загалом, тату... я хочу бути великим чоловіком.

— Добре, будь.

— І славним, голосним на весь край.

— Не знаю, на що це тобі придасться, але як хочеш, то будь.

— Чую в собі силу, відвагу, рішучість.

— То дуже красно. Лізь у яму й працюй.

— Тату, не смійся з мене. Мене пре щось, розпирає до якогось незвичайного діла, а ти мені: лізь у яму.

— Якого ж тобі незвичайного діла треба? Що ти можеш зробити незвичайне?

— О, зробити незвичайне діло! Певно, на це треба й незвичайного чоловіка, незвичайної вдачі. А все те в мене є. Мене розпирають гадки. Якись високі бажання не дають мені спати.

— Скільки знаю, — мовив, усміхаючись, Герман, — усе спиш міцно і хропеш, як жорновий камінь.

— Але й уві сні не покидають мене думки! — говорив Дувідко, не звертаючи уваги на батькові кпини. — Я би хотів видумати щось таке, чого досі ніхто не видумав, збудувати щось таке, чого ніхто не збудував. Я би хотів видумати чоловіка іншого, вищого понад те, що живе нині на землі. Щоб він плавав у воді, як риба, літав у повітрі, як птах, щоб міг піднятися на місяць, на сонце, пролітати всесвітні простори, як промінь. От це було би раз! Оце була би задача, гідна найбільшого філософа.

— Видумати це, Дувідку, потрапить і дурень, а зробити, от що трудніше. Та вже ж і повідумували всякі машини і до бігання, і до плавання, і до літання...

— Машини! Що таке машини? Ти її зроби, ти її монтуй, ти її обслугуй, а вона попсується, і ти стій, як дурень! Тьфу, паскудство! Тут не машин потрібно, а натуру людську перемінити, підняти на вищий ступінь! Ось що мені хотілось би видумати.

— А може би, ти хотів дещо грошей?

— Нащо мені грошей?

— Ну, так, на цукерки, шоколядки.

— Що то, я дитина, щоб їв цукерки та шоколядки?

— Та хоч і не дитина. Все таки б менше тобі нудилося і ти не займався би такою філософією. Ну, але годі з нею. Мені пора йти оглянути роботу. Підеш зо мною?

IV

Сонце починало хилитися з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим дощем на бориславське підгір'я, розсипаючися по сугорбах сірої глини, видобутої з глибоких ям, розпалюючи тонкі, дротяні линви, навинені на корбах, заломлюючися і мигтячи всіма фарбами веселки на калюжах густої кип'ячки. Тягло душним, нафтовим сопухом. Меланхолійно поскрипували корби, якими спускано робітників у глибіню або добувано знизу леп у кіблях. Поміж ямами вешталися тут і там дозорці, біля ковб стояли робітники, і раз-у-раз то згиналися вниз, то підіймалися вгору, крутячи корбами; вся праця заховалася в глибіню землі, там у тісні, темні ями, де блимали лише маленькі лампочки, а заморока глупо белькотіла в підземних жилах.

Тут і там поміж ямами здійсмалися кошари або великі шопи, що були складами робучих зварядів та добутого матеріалу. Тут звичайно й самі робітники спочивали, дожидаючи своєї черги — йти в яму. Робили день і ніч, на „шихти“, кожна шихта по шість годин. Виробивши шихту, одні робітники виходили наверх, а інші йшли на їх місце на дно. При корбі один робив звичайно три шихти, тобто 18 годин без упину; молоді хлопці, яких найча-

стіше уживано до цієї праці, в перших днях блювали від завороту в голові при тій роботі і часто падали знесилені, поки дозорець копняком не доводив їх до притомности.

— Не лежи, пся твоя мати! — кричав дозорець, — хочеш у ямі хлопа задушити? Дуй, свиня, за штири штики!

І хлопець хапався знов за корбу, якою млинковано повітря згори до ями, щоб виперти відтам удушливі нафтові сопухи.

Дзінь-двінь-дзінь! Дзвінок з ями. І два парубки хапаються за іншу корбу, що стоїть на двох стовпах над ямою, і починають тягти вгору відро. Одне йде вгору, друге рівночасно в долину, і поки тут одне випорожнять, друге внизу наповняють. І так далі, також без упину вісімнадцять годин.

Герман із сином ішов поміж ямами, поміж довгими рядами отих корбарів, що раз-у-раз, мов автомати, хиталися, мірно кланяючись у пояс і знов простуючися. Їх видно було скрізь, куди оком глянь. Звиш десять тисяч ям на широкій леваді, прозваній Новим світом, було в руху, і вся та левада виглядала, як велика нива, покрита отакими розхитаними людьми. Якийсь сонний понурий дух лежав над левадою. Лиш де-де в кошарах цюкали теслі, лагодячи нові цямрини для ям; у слюсарні біля Домсової фабрики пишуть і свищують циркулярки, гострячи знаряди до лупання каменя, який декуди попадається в ямах; дим чорними стовпами стоїть над дахами дестилярень на Волянці, і там, коло тих дестилярень, чути гамір і крики робітників, фірманів та факторів. Герман з залюбованням роздивлявся по крайобразі, що для ока не проявляв нічого принадного, крім хіба темнозеленого Діла, який закривав західню і південну часть обрію.

Для нього цей крайобраз був найлюбіший з усіх, бо з нутра цієї землі плило його багатство. Зашкурна нафта вже давно вичерпалася, треба було йти глибше; тут появились багаті поклади воску, з якого Герман надіявся великих зисків, маючи вже звістку про спосіб його чищення. Треба було будувати для цього нову дистилярню, ну, та це не біда. Аби тільки докопатися багатших джерел кип'ячки та покладів воску, аби тільки пустити діло в більший рух! Отой сонний супокій, що лежав над Бориславом цього літнього пополудня, дуже не сподобався йому; він радий би був, щоб тут стояв гамір, клекотіло життя, вешталися купи народу. Адже це джерело світла на весь край, джерело промислового руху. Невже все в Галичині мусить йти так сонно, мляво, так якомось по-патріархальному, немов би тим людям усе на світі було байдуже?

— Тато, чуєш? — промовив Дувідко.

— Дзвінок із ями. Ну, що ж у тім дивного?

— Алярмовий дзвінок.

Дзвінок над найближчою ямою зазойкав нагло якимось розпучливим голосом і нараз затих. До ями підбіг дозорець.

— Що там таке? — запитав тих, що крутили корбою.

— Не знати. Відро не йде.

— Обвалилася яма.

І дозорець живо накинув на себе пояс безпеки, засилив його за ливну і ступив у відро.

— Спускайте! — мовив до тих, що стояли при корбі. За хвилю шез у пітьмі, лише світло лямпочки, яку мав при поясі, мов червоний червяхок, мигало іноді з глибокої пітьми і знов щезало в ній.

Уже десятий, уже двадцятий, тридцятий, сороковий сажень. На п'ятдесятім сигнал, тягти назад.

— Що там таке? — запитав Герман дозорця, коли цей появився на світло.

— Завалилася, — сказав він коротко. — Нафта виперла стіну і залила все до самого споду. Двадцять сажень криниці.

— Ну, слава тобі боже! — мовив Герман. — А б'є ще джерело?

— Сильно б'є. Бачите, я до половини мокрий, поки підтягли. Ще хвилю, було б і мене залило.

— А копач?

— Ну, що про нього й балакати! — і він махнув рукою.

Герман також махнув рукою й пішов далі. Що значить копач, коли нове джерело нафти відкрилося? Що значить одне життя людське, а хоч би й сотки, і тисячі їх, де ходить о отворення нових жил земного багатства, з яких попливе користь на многі покоління? Зрештою копач погіб через власну необережність, чом не сигналізував швидше? А втім хто там буде питати за копачем! Пусте діло! Не він перший, не він і останній.

І Герман ішов далі. Нині, очевидно, щастилося йому, бо з кількох ям підходили до нього вісті, що показалися незвичайно багаті джерела нафти. Він радий був тому, та проте в кожній кошарі докладно переглядав рахунки, копальні знаряди, млинки, линви, — любив порядок і точність. І робітників розпитував, чи не кривдять їх дозорці.

— Та що нас мають кривдити, — сказав один зачорнений, як дідько, що, тількищо вилізши з ями, лежав на землі і важко дихав. — Най бога просять, щоби ми їх не кривдили, бо з нами нема що зачіпатися.

В кошарах, при вогнищах, що розпалювалися на в'їзді та тліли й весь день, де робітники курили

люльки та варили собі страву або пекли бульбу, йшли між ними веселі та свобідні розмови. Одні оповідали про свою домашню мізерію, про сварки в родині, про процеси та військові екзекуції по селах. Інші згадували залюбки про давніх опришків, що мстилися на злих панах, оповідали дива про Довбуша що скрізь позакопував скарби, про велетнів, що став на однім версі і відси подавав топір другому, що стояв на другім версі. А всі вони хвалили Борислав.

— То наш тато, наш опікун! — говорив один копач. — Що мені тепер пан і його оконом? Я їх і знати не хочу і на роботу до них не піду. Я тут маю ринський, а при камені й півтора ринського на день, а в пана за день косовиці по штири шістки і навіть горілки не дасть. Хай собі шукає дурних.

— А в йиму не лечно¹ лізти? — питає якийсь патлатий гуцулик, що недавно прибув у „Буриславку“ та не міг іще відважитися лізти в яму.

— От дурний! — відповідає копач. — Чого ж має бути лячно? Робота як робота.

— Але може обвалитися або кип'єчка залле, йик² вібухне, — мовить гуцул.

— Овва, та що з того! Смерть, як має постигнути чоловіка, то постигне, хоч ти й за піч сховайся. Адже нас тут працює зо п'ятдесят тисяч, а як десь коли одному чи двом притрапиться нещастя, овва! Чого тут лякатися!

— А ти вважай, — кидає своє слово інший, пикаючи люльку, — що ти тут свобідний, як птах. Батько тебе не лає, мачуха не пилить, ніхто тобі в ложку не заглядає. Що зробиш, то твое, робиш собі з тим, що хочеш.

¹ В яму не лячно.

² Як.

— У мене жінка й діти, — відмовляє гуцул, — мені
аби заробити на податок, та й додому.

— То лізь у яму, бо так на верху при корбі не
швидко заробиш.

— Відав, шьо мусю, — мовив гуцул, — хоч боюси
ой, мамко моя, йик боюси тої йими!

Всі присутні сміються, а гуцул, плакаючи люльку
все повторяє: — Боюси, тай шьо ми зробиш! Все
ми си здає, шьо йик у ню влізу, то вже бірше світа
не побачу.

Герман, проходячи попри ями, не раз залюбки під-
слухував такі розмови і всміхався. Це ж було свідоцтво
тих простих людей про добродійства нового еле-
менту в їх життя, промислового руху. Він дає їм
можність вийти з старої тісноти та безрадности
патріархального життя, пізнати більше світу, роз-
винути свою волю. Що з того, що сотки, тисячі їх
погибнуть або зведуться нінащо! Без того ніяка
переміна в суспільному життю не відбувається, та
й без того чи менше б їх пропало в домашній глуші?
Герман був чоловік практичний, далекий від усякого
сентименталізму. Як генерал в часи битви бачить
тільки свою мету і старається осягнути її, хоч би
скільки його людей упало, так само й він при своїх
промислових спекуляціях. Дбати про якусь особ-
ливу безпеку робітників, про те, щоб стіни ям
були солідніше оцямровані і не валилися, він не
вважав себе в обов'язку. Хай про це дбає поліція!
Як вона накаже, то й зроблю: а так нащо мені зай-
вого кошту? А робітники все знайдуться.

Ось зміна шихти. Зазойкали дзвінки по кошарах
і з ям почали витягати копачів. Вони були звичайно
цілі мокрі від поту і, виринувши на світ, довго ви-
дихувалися після задухи, яка, не вважаючи на
помпування повітря згори, стояла особливо в глиб-

ших ямах. Біля ям іде гамір, дехто жартує собі з тих, що вилізли, а ті, що тепер на черзі, пригтовлюються іти на низ.

— Glück auf! ¹ товариші! — гукають їм ті, що лишаються на версі, і звільна ями знов проковтують тисячі людей.

— Glück auf — повторяє й собі ж Герман. — Так і треба! Нехай ідуть, нехай коплють і викопують це джерело світла. І їм самим з часом ясніше стане в їх безпросвітній пітьмі. А втім, стане чи не стане, для мене головна річ розвій моїх діл.

— Тато, — озивається Дувідко, — а пощо тобі так убиватися при цих ділах?

— Як то пощо? — дивується Герман. — Хіба тут може бути питання?

— Я не бачу ніякої цілі. Мені обридливо дивитися на це.

— Що ти розумієш! — мовить Герман — Ти ніяким ділом ще не займався, то й не знаєш, як воно захопує чоловіка. Хоч би він і не бачив ніякої іншої цілі перед собою, а для самого діла, для оказання своєї сили й зручності він працює далі. Аби щастя захопити в свої руки. Та я надіюся, що й ти, раз засмакувавши, набереш охоти до діла.

— Ні, ніколи не наберу! — мовив Дувідко. — Нудно це все. Та й по що мені бути багатим?

— Щоб панувати над людьми. Щоб бачити, як вони хиляться перед тобою, готові віддати тобі на услуги свою силу, свій розум, свою науку щоб тільки запопасти твоєї ласки. Ти ще не розумієш, сину, яка це розкіш — почуття своєї сили, в тій певності, що як я захочу, так воно й станеться, хоч би там люди надривалися й гибли для мене.

¹ Щасливо.

— Гоїв не жаль — мовив Дувідко, мов із задуми. Вони брудні й вонючі.

— То би ще байка що брудні. Гірше те, що дурні. То єсть для них гірше. Ади, як вони лізуть у ями й гадки не мають, і задовольняються мізерним заробітком, який тут же зараз і пропивають. А могли б були давно робити це для себе і дороблятися капіталів. Адже це їх ґрунт був. Вони бачили, як із нього крізь виступає кип'ячка, і кляли його та й кляли свою долю, що їх посадила на тім ґрунті. А придивитися до тої мазі, довести її до варто-сти — борони боже! Сотки літ вона була для них лише завадою. А тепер, бач, вона ожила і їх поперед усього змела з землі. Вони попродали свої ґрунти за півдармо, пропили гроші, а тепер, як не-пишні, ідуть у нас шукати заробітку. Земля, їх змля мститься на них, проковтує їх день за днем. Імені не жаль їх. Дурному так і треба.

Отак розмовляючи, вони під захід сонця вийшли аж на Волянку, де стояв головний Германів ма-газин, була контора і в ній сидів завідатель Герма-нових копалень. Власне почалася виплата робітни-ків, що купами приходили з різних часток, весело гуторячи, звичайно від пробування в атмосфері лепу, воску й кип'ячки, від ніг до голови чорні, як дідьки. В канцелярії був натовп, ішов гармидер і бряз-кіт дрібних грошей; ждучи своєї черги, юрба робітни-ків стояла перед дверима канцелярії й гомоніла.

— Добрий вечір вам! — промовив Герман, набли-жаючися до них. — Ну, що чувати?

Робітники поздіймали капелюхи, та зараз же й повкладали їх на голови. З євреєм вони не цере-монілися, говорили сміло, не так як з першим-ліп-шим паном.

— Та гаразд би було, — сказав один із них, —

жоби в ямах безпечніше було. А то йде чоловік до неї, та й свого життя непевен.

— Ну, що я на те пораджу? — мовив Герман.

— Треба би міцніше цямбрувати ями.

— Я вже наказав. Тут заложимо варстат, нехай роблять цямрини, скільки треба.

— А інші євреї й слухати не хочуть про дощан цямрини.

— Бо капдани, — згідно мовив Герман, — бояться кошту, а про людську безпечність їм байдуже. А я не хочу, щоби в моїх ямах люди душилися та гибли.

— Дай вам боже здоров'я, пане Гольдкремер. Ми в вас не маємо кривди.

Обступили його зі всіх боків, пішли жарти та оповідання.

Дувідко тим часом пішов далі дорогою і зайшов у ліс. Він ще не був у ньому ніколи й інстинктов'якось жахався його. А ліс стояв чорною, велетеською стіною, вкриваючи гору геть аж до найвищого верху. Війшовши стежкою якийсь шматок до роги, Дувідко почув себе мов у бочці. Хоч на двор було ще добре видно, тут стояла вже нічна пільма. Дувідко зупинився і почав прислухатися. Над лісом стояв глухий гомін, де-не-де скрипіли ялиці, розхитані вітром, зовсім нечутним унизу. Заскиглила сова в верховітті, а друга захихоталася жасно десь у дуплі під корою. Захрустіли у низу гілляки, і Дувідко затерп, задріжав усім тілом і пустився щодуху тікати з лісу. Сам не знав, чого боявся, але тікав, спльовуючи щохвиля на боки.

— Ну, ліс! Хай йому всячина! Страшно тут, — шептав він, опинившись на вільнім полі. — Я би тут не ночував! Здається, що згиб би зо страху.

Звільнив кроку. Стояв на високім склоні гори, куди вела стежка, і дивився на Борислав. Сумерк

покрив уже село, огорнув його густою смердючою парою, що ніяк не хотіла підійматися під небо і очистити повітря внизу. Крізь цю пару де-де проблискували, мов вовчі очі, вогневі ватри в кошарах, а на дальшій обрії на північ миготіли світла в вікнах селянських хат. Дувідко думав щось, надумався і, не гаючись, спустився стежкою з пригірка, перескочив потічок, що вився і шваркотів у його стіп, і попростував до Борислава.

Вже й ніч надійшла. Герман сам вернув до Борислава, думаючи, що син перед тим вернув до дому, але там не було його. Були натомість свіжі листи, замовлення на нафту і на віск, якого рафінерію треба було робити якнайшвидше. Герман засів зараз писати листи. Упоравшись з цією роботою, подзвонив і запитав у слуги:

— Дувідко ще не прийшов?

— Ні, певно, буде в касині на вечері.

— Ну, ну. Піду і я туди.

Він одягся і пішов до касина. І там не було Дувідка, та він не дуже турбувався цим. Адже не згубиться ніде. Походить та й верне незабаром.

Він засів до вечері і, поки приготували йому пару котлетів, сів під вікном і дивився на ту часть Борислава, де лежала головна група його копалень. Кошари з високими дерев'яними вежами бовваніли в сивому тумані, мов пеньки здорового зрубу, а десь-колись унизу проблискували світла ліхтарень, коли хтось ішов з кошари до кошари. Протяжно застогнала свиставка в далекій дестилярні, і пугач запугував на старій вербі тут же над дахом касина. У Германа пробігла дрож поза плечима.

— Гарна птиця, — буркнув він сам до себе, — а чомусь ніколи не можу її чути без жаху. Чи справді вона ворожить якесь лихо? Тьфу, і сам не вірю

тому, а чогось страшно. Така вже дивна людська натура.

Та в тій хвилі бухнув здоровенний сніп проміння від землі аж під небо і щось глухо загучало, мов із горла десяти волів. Потім піднялося величезною лійкою вгору криваве полум'я, почувся тріск розваленої і горючої кошари — в ямі наступив вибух. Бовдурами заklubився над ямою густий, удушливий дим, якого важку масу знизу лизало полум'я.

— Моя яма! — скрикнув Герман і зірвався з місця, щоб бігти на пожежу. Вхопив капелюх і погнав щодуху. Недалеко бігши, здивав Дувідка, що, задиханий, заляканий біг йому назустріч.

— Ти тут? Де ти був? — запитав батько.

— Де був? Був у лісі. А бачиш фюерверк?

— Бачу, та ще байдуже, аби вогонь лише не розширився,

— Куди йому ширитися? Яма далеко від інших.

— А все таки треба побігти. Чи не спав хто в кошарі?

Дувідко не сказав нічого. Та коли прибігли на місце, вже робітники з сусідніх кошар працювали, закидаючи пожежу глиною, а інші з недогарків кошари виносили трупи робітників, що спали там, були захоплені вибухом, обризкані гарячою кип'ячкою і майже моментально подушені полум'ям. Дальшої небезпеки не було. Герман зідхнув важко, дивлячись на обгорілі тіла робітників, але Дувідко розсміявся істеричним сміхом.

— А бачиш, бачиш, як вони тепер виглядають? — говорив до батька заходячись від сміху.

— Бідні люди, — мовив Герман. — Що то може необережність! Допустили вогонь до ями, та й сами потерпіли.

— Та не допустили, це я сам підкинув, — мовив

Дувідко. — Хотів побачити, як позриваються від гуку та почнуть утікати, а вони поснули твердо та й не чули гуку.

Герман перелякався і, кинувшись до сина, затулів йому рот:

— Та чи ти здурів та й голосно признаєшся? Хочеш, щоби тебе арештували за підпал? От іще дурень!

— Овва, що мені зроблять! Я собі для забавки, — мовив Дувідко, здвигаючи плечима.

— Алеж живі люди! Посиротив діти, — мовив Герман.

— Овва, яка шкода! Що вони варті всі на купі? Мені їх не жаль. А варто було подивитися, як вони побудилися серед вогню і, мов безумні, кидалися на всі боки. Один, осліплений полум'ям, просто бовтнувся в горючу яму. Ха-ха-ха! Це був вид, якого не забуду ніколи.

Та Герман, ще раз затикаючи йому рота, потяг його з собою до казина і, не чекаючи вечері, сів із ним на візок та почав щодуху гнати до Дрогобича. Коли виїхали за Борислав, він оглянувся і бачив ще лиш вогняні недогарки кошари. Полум'я погасло. Він зацмокав і, обертаючися до сина, сказав.

— Ну, чи не збиточник ти? Адже якби хто почув, що це ти зробив, то небагато й хибувало би, щоб і мене з тобою кинули в той вогонь. І що б було тоді?

Дувідко здвигнув плечима і почав свистати.

V

Минуло декілька місяців. У Бориславі знов починався оживлений рух. По десятилітній „нафтовій гарячці“, що якийсь час почала вже була притихати, почалася воскова гарячка. Бориславська нафта

стратила деякі ринки на заході, виперта звідси американською; Угорщина виключила у себе галицьку рафіновану нафту і, побудувавши свої рафінерії брала з Галичини лише сирівець. Доходили чутки про величезні нафтові джерела за Кавказом і про те що спілка заграничних капіталістів робить величезні приготування для експлуатації тих джерел на таку скалю, про які досі не мавив ніхто ані в Європі, ані в Америці. Галицькі нафтярі похнюпилися й не ждали собі добра від такої кон'юнктури, обмежували продукцію, боячися краху. Але віск земний не мав конкуренції. Завдяки працям бельгійського хеміка Ван-Гехте спосіб його чищення і приготування для фабрикації свічок був удосконалений, і віск пішов угору. Германові Гольдкремерові пощастило законтрактувати Ван-Гехта на директора для великої рафінерії воску, яку він збудував біля Дрогобича, і він розпочав фабрикацію цього нового товару на великі розміри.

Йому вдалося закупити в Бориславі значні засоби сирого воску в тих магазинах, де він лежав без ужитку; закупив їх у недогадливих нафтярів по дуже низькій ціні і пустив свою фабрику в рух. Товар пішов над сподівання добре, замовлень приходило чим раз більше і з Німеччини, де якась велика спілка капіталістів заходила у вільнити німецький торговий ринок з-під американської переваги, і з Росії. Ходило тепер про можливе збільшення власної продукції воску та про можливе дешеве закупавання його в інших фірм, поки ціна сирівцю не підскочить, і тут Герман розвинув діяльність з тою енергією, яка характеризувала його за молодших літ. Він перенісся до Борислава, день у день бігав по всіх магазинах, наглядав усі ями в яких докопалися воску, переводив сотки дрібні-

ших і більших умов на його доставку і силкувався зібрати весь цей артикул у своїх руках. Приходилось пару разів розбивати готові вже консорції капіталістів на будування нових рафінерій, приходилось перетягати на свій бік, навіть приймати до спілки з собою деяких властивців, що в своїх ямах натрапили на значніші воскові жили, а при тім треба було дбати про скорий транспорт матеріалу і про тисячні дрібниці, які надавав сам хід роботи. Герман постарчав усьому, був скрізь, де насувалася якась трудність, і ще знаходив час лазити особисто по ямах та досліджувати при помочі спеціаліста-геолога, спровадженого з Львова, де би можна надіятися багатших покладів воску. В тій ненастанній біганині, в тім напруженню всіх своїх духових і фізичних сил він почував те задоволення, що одне може заповнити життя живим змістом та дати йому змісл і мету.

Одного дня, коли „пан інженір“ уже виїхав був до Львова, Герман не видержав і вже сам без його проводу, спустився в одну яму, на яку чомусь мав велику надію. Ця яма лежала на самім краю його парцелі і припірала безпосередньо до громадської толоки, якої окружна власть чомусь не дозволила продавати нікому. Германові від самого початку „воскової гарячки“ видавалося, що тут, під цею голою толокою, декуди зовсім лисою, а декуди в видолинках порослою тернами та песьою травою, тут, унизу, мусять лежати багаті скарби, які природа заздрісно ховає від людського ока. Він велів копати яму так близько своєї границі, як тільки дозволяв урядовий припис, і стратив на ту саму яму, доведену до 80 сажнів, уже кільканадцять тисяч, але досі зовсім безплідно. Та Герман не тратив надії і оце другий чи третій раз надів на

себе ріпницьку блюзу і велів спустити себе помалу вниз, по дорозі скрізь обмацуючи цямрини, чи де не загнулися під напором воску, нюхаючи на всі боки, стукаючи та гукаючи, чи не почує щось такого, що навело б його на щасливий слід. Та ні, яма була глуха й німа, не давала ніякого знаку. Ось Герман уже опинився на дні і, важко дишучи, почав лямпою освічувати, шпортати та обнюхувати стіни. Вушах його шуміло—знак, що воздух у ямі був спертий. Та ні, не те лишень! Звідкись очевидно, віяло холодним газом! Мав би це бути який знак? Герман ще раз похилився до стіни, з якої йшов той газ, ще раз наблизив до неї лампу і побачив у ній тоненьку, як нитка, розсілину, що зигзагуватою лінією скісно бігла знизу вгору і губилася в пільмі. Він притулився до тої розсілини й почув зовсім виразно: дме з неї вонючий дух! То не нафта, бо та давно проламала би стіну і бухнула би в яму. Це тверде тіло—очевидно віск! Це той скарб, якого він шукав і який дасть йому нову силу. Він аж захлипав із зворушення і подзвонив, щоби тягли його вгору. А коли його витягли наверх, він був увесь задиханий, аж душився, і не міг сказати ані слова. Робітники, що працювали при корбі, підхопили його за підруки, відв'язали від линви, й хопилися натирати його водою, думаючи, що він умліває від задухи, але Герман, ще не можучи встати з землі, затріпав руками й ногами.

— Ні, ні, мені нічого!—скрикнув він уриваним голосом. — Біжіть кличте мені обер... оберштайгера! Живо! Живо!

Не минуло пів години, а вже Герман був по раді з оберштайгером. Та й що було тут нараджуватися? Герман ані слухати не хотів скептичних уваг оберштайгера, що там у тій ямі нема ані

сліду воску, що поклад глини, який там надибано, по всім геологічним позначкам виключає віск (це вже оберштайгер повторив фрази пана інженера) і що це буде ще одна даремна робота. Герман лиш руками тріпав на таке балакання.

— Що ви плетете! Що плетете! — кричав він. — Я вам кажу, зараз робіть штольню в тій стіні, що до толоки! Зараз робіть. Там віск, чути газ, що віє з розсілини. Там віск, багато воску, будете бачити!

— Про мене! — відповів оберштайгер, похитавши головою. — Але це не наш терен.

— Що вас то обходить? — закричав нетерпеливо Герман. — Хто вас про те питає? Ви робіть, що вам кажу, а тереном не турбуйтеся. То вже моє діло.

І за дальшої пів години вже над ямою цюкали теслі, роблючи цямрини до штольні, а в глибині працювали оберштайгер і два робітники, прорубуючи в глинястій стіні простору позему печеру. Ледве пройшли отак два сажні, в печері показався віск, — мало сказано, по відлупанню глиняної брили одної, другої, третьої вся дальша стінка зажовтілася, показалася одностайною верствою воску, якої грубости, ані глибини не було можна дошукатися.

Герман так і знав. Він, досі не обідавши, ждав біля ями, не скидаючи з себе гірничої блюзи, надітої поверх його звичайного вбрання. Скоро почувся знак, що докопалися до воску, він велів спустити себе знов на місце праці. Опинившись на дні ями, він зараз скочив у штольню і, схилиючися в ній до половини, коли робітники ще вбивали останні бруси в шпуги повкопуваних стовпів, побіг на світло, що горіло при кінці штольні. Тут був оберштайгер ще з одним ямарем і обчищували

від глини решту воскової стіни. Герман аж скрикнув з радості.

— А що, не казав я? Не моя правда? — мовив він радісно, оглядаючи воскову брилу, відкриту в маленькій частині, що визирала з глини, мов зеленкувата скеля, мармуркована темножовтими жилками. Він доторкався до неї пальцями, що застрягли в м'який віск, обняхував її, цмокав раз-по-разу, мов би хотів сказати: нівроку тобі! Потім узяв довгий сталевий прут, що стояв у куті штольні, і рішучим рухом руки застромив його в воскову брилу, але півтораметровий прут потонув у восковій масі увесь, і Герман силкувався віпхати за ним ще й свою руку аж до ліктя, але твердої глинки чи опоки годі було домацатися.

— А що, бачите? — знов з тріумфом промовив Герман, обертаючися до оберштайгера. — Бачили коли таку жилку?

— Гратулюємо, гратулюємо! — мовив оберштайгер, стискаючи подану Германом долоню. І інші робітники наблизилися до нього.

— Дай вам боже щасливо, пане Герман! Бог вам то дав за ваше добре серце.

— Богу дякувати! — відповів Герман, здіймаючи капелюха з голови. — Та й вам усім спасибі за роботу!

І Герман видобуві з-за пазухи шкуряну теку і дав оберштайгерові 20, а обом робітникам по 10 ринських на руки.

— Це вам тим часом, — сказав він. — Тільки прошу вас, мої любі, не розголошуйте якийсь час нікому, що ми тут знайшли. Знаєте, у нас люди завидючі. А є й такі, що собі тим не допоможе, але радий іншому пошкодити. Прошу вас, заховайте це в тайні. Я платитиму вам потрібну платню за щоденну

працю в шахті, а потім, дасть бог заробити на ній, то, будьте певні, я вам цього не забуду.

Робітники, раді так несподіваній щедрості Германа, його обіцянкам, кланялися і прирікали мовчати, а Герман велів при собі вилупити першу брилу воску, велів подати її в відро і з нею разом велів тягти себе наверх.

Германові надії оправдалися вповні, ще й над сподівання. Воскова жила чи „матка“, як звали її ріпники, оказалась нечувано великою й багатою. Завглибшки мало не на два сажні, вона тяглася вишир і в довжину невідомо як далеко, розгалужувалася, заповняла глибші видолінки в опоці, то знов розбігалася тонкими жилками в різні боки, до інших подібних „маток“. По вичерпанню головної жили, що дала пару тисяч сотнарів воску, Герман велів гнати штольні за ходом тих менших жил. І тут йому щастило: очевидно, випадок напровадив його на один із центрів воскових покладів.

От тепер пішла його фабрика! В ямі і в її бокових штольнях працювало що день по 20, далі по 30 і по 50 робітників, в міру того, як розширявся простір, зайнятий штольнями під землею. І на Германовім ґрунті знайдено воскові жили, хоч не такі багаті, як на громадській толоці. День-у-день десятки возів, навантажених здоровими, в форму бочок витисненими брилами воску, тяглися з Борислава до фабрики, а з лісів і з Дрогобича везли терті ялиці та дубові стовпи на цямрини нових штолень.

А Германові конкуренти аж вилися з зависти над його фортуною. Вони зразу й не завважили нічого, бо Германові робітники справді держали язика за зубами; але швидко почали бігати глухі чутки, що Герман знайшов незвичайно багату воскову матку

І бере з неї тисячі сотнарів воску. Пішли розмови й сплетні, головню коли нові слухи донесли, що та нечувана матка знайдена не на Германовім ґрунті, а на громадській толоці. Зараз полетіли доноси до староства в Дрогобичі, але тут мало що зискали: Герман давно вже виєднав собі у старостві дозвіл копати штольні під громадською толокою, не на-рушаючи її зверхнього посідання. Говорили, що та-кий дозвіл коштував йому пару тисяч, але Герман на це все сміявся і не відповідав нічого, або по-просту покликався на Schurfgesetz,¹ яким таке по-ступування дозволене.

Особливо Іцко Цаншмерц мав здавна завзяття на Германа. Це був високий, рудий чоловік з віспу-ватим лицем, з рідкою бородою і одним вусом, бо другий на поритій віспою верхній лівій губі не ріс і зазначався лише тут і там рідкими волосками. То був мовчущий, сердитий чоловік, якийсь невдач-ник, котрого доля весь вік гонила з кута в кут. Він був зразу орендарем і оженився з дуже гарною дівчиною, дочкою іншого орендаря, яка надіялася у нього значного маєтку і в якій крові горіла не-наситна жадоба життєвої розкоші. Вона, занудив-шись від перших днів подружжя з своїм понурим та поганим чоловіком, намовила його відпродати оренду й перебратися до міста та взятися до тор-гівлі. Іцко послухав жінки, в якій здужав при її ближчій пізнанню пристрасно закохатися, і вволив її волю. Та ледве осіли в місті, ще Іцко не встиг винайти собі якийсь відповідний гешефт, коли його жінка в змові з одним гарним офіцером обікрала свого мужа з всіх його грошей і драпнула з ним до Америки. Це була тоді новина в Галичині і збу-дила загальну гутірку. Даремні були Іцкові теле-

¹ Копальняний закон.

грами та покликана поліційна поміч; офіцер незабаром вернув, але Іцкова жінка, в якій він вимантив усі гроші і яку без нічого лишив у Гамбурзі, з розпуки скочила в Родан і втопилася.

Іцко, затиснувши зуби, боровся з долею. Замкнув у собі своє горе, заціпив уста і дбав, бачилось, лише про одне, щоб удержатися на своїм становищі, не потонути в вирі життя. Та йому не щастило. Люди дивилися на нього, як на заповітного, обминали його склеп, і він мусів спродати все, щоб рятуватися від повної руїни. Зліквідувавши свою мізерію, він подався до Борислава, притягнений загальною тоді гарячкою нафтовою, і кинув останні свої гроші в той шалений вир. Щастя почало грати з ним, раз усміхалося до нього, наповняло його ями кип'ячкою, та рівночасно не з одного, то з другого боку напускало на нього різні клопоти: то найкраща його яма завалиться, то робітники збунтуються, то конкурент підставить йому ногу — все немов на злість йому. Отак він уже п'ять літ бився в Бориславі, держався в ряді і нібито мав успіхи, дехто навіть завидів йому і вважав його багатцем, але він сам найліпше знав важкість свого положення, сердився на свою долю, громадив у своїй душі злість і завзяття і з затисненими зубами бігав по Бориславі нібито за ділом, а найчастіше лише, як той павук, що замість меду збирає отрутні соки.

Герман Гольдкремер від першої появи Іцка в Бориславі стояв йому найбільше в дорозі. Все, все у Германа було ненависне Іцкові: і та його йовіальна лапідарність¹ у висловах, що свідчила про певність себе і внутрішню силу, і та прямота його

¹ Спокійна стислість.

плянів та ділання, і поперед усього той шалений, а так незаметний, не рекламований успіх кожного Германового підприємства. В почуттю своєї нищоти, свого безсилля і ненастанного роздрознення Іцко дивився на Германа, як на свого особистого ворога, як на якусь елементарну силу, що ось-ось навалиться на нього і здушить його. Це почуття мимовільного жаху ще загострювалося до якоїсь божевільної ненависти, коли Іцко бачив, що Герман, зайнятий своїми ділами, навіть немов не підозріває його ворожнечі, не завважає його на світі. Це вертіло Іцка, мов хробак у серці. Він навмисне не раз підсувався Германові перед очі, зачіпав його гострими словами в касині, розносив про нього погані сплетні поміж нафтярями, та Герман немов і не чув нічого і збував його дотепними жартами, від чого Іцко ще дужче сердився.

Бувають такі ненормальні, кліщові натури, що ні з цього, ні з того мусять причепитися до сильнішої, багатшої індивідуальності і ссати, томити та путати її — іноді своєю любов'ю, іноді ненавистю. І Іцко належав до таких натур, зосередивши раз усю гіркість своєї душі, всю свою ненависть на Германовій особі, він дійшов до того, що метою своєї діяльності, замість шукання зиску, зробив майже виключно старання зробити якнайбільше пакости своєму противникові. Він надсилав шпівнів у його кошари й фабрики і про кожне найменше надужиття доносив безіменними листами до влади; збирав відомості про його домашнє життя і також уживав їх на кування всяких сплетень. І в самім веденню нафтярського діла він старався, як і де можна, підкопатися під Германа.

От і тепер, коли по Бориславі пішли чутки про величезну воскову матку, віднайдену Германом

у парцелі біля толоки, Іцко пригадав собі, що й на його парцелі, суміжній з Германом, є стара, давно вичерпана від нафтових засобів яма, хоч і не така глибока, як Германова; її було доведено лише до 50 сажнів. Тепер його опанувала думка копати в цій ямі далі вглиб і ступнево гнати в боки штольнями, бо ж, певно, воскова жила не обмежується на саму Германову парцелю. З звичайним своїм завзяттям він зібрав робітників, і почалося копання. Справді, вже на 60-тім сажні натрапив на воскову жилу, але недовго тішився нею, вона оказалась досить убогою, дала не більше двох вагонів воску, а штольні на всіх боках ями okazалися безхосенними, бо виказували тільки тверду опоку без знаків воску. Іцкові довелося гнати свою яму ще десять сажень глибше, але й тут повторилося те саме: знайшли покладець воску, але ще скупіший, як першого разу, і знов довкола ями лиш тверда опока або ще твердша піскова скеля. Даремне знавці радили йому покинути цю пусту яму та копати де-інде; він велів гнати її далі вглиб, маючи певну надію що й тут мусить бути віск, багато воску, бодай стільки, що в Германа. Щось тягло його, мов ланцюгом, до цієї ями; він занедбав інші свої заводи, його доходи робилися чимраз менші, роздразнення чимраз більше, на оцій ямі держалася вся його надія. Він раз-у-раз кружив довкола цієї ями, не занедбуючи при тім шпionити, що діється в Германовій кошарі. Коли від одного ріпника довідався, що Герман часто лазить сам до своєї ями, обходить у ній усі штольні і всі закутки та слідить за знаками нових воскових жил, Іцк повзяв шалений плян, який поспробував і виповнити. Він велів у своїй ямі гнати штольні власне під громадською толокою. Доводилося пробиватися крізь

грубу піскову скелю, в якій камінь треба було розсаджувати динамітовими набоями. Даремне робітники, приставлені до цієї роботи, остерігали Іцка, що це грозить заваленням штолень, що були оцямовані досить недбало. Іцко ані слухати не хотів про можливість якоїсь небезпеки. Він був певний, що за тою скелею лежить восковий поклад, той самий, із якого черпає Герман. У його сердитій душі клубилися думки про те, що він, добившись з цього боку до воску, зробить Германові велику шкоду, підбираючись під його скарби, і ця жадоба більше, як жадоба зиску, гнала його в той бік.

Майже силою змусів Іцко своїх робітників, щоб провертіли в скелі ямки на встромлення набойів. Перший вибух динаміту, одначе, був слабкий і не дав значних добутоків; скелі відлупалися лише невеличкі шматочки; приходилося вертіти нові діри і робити дальші вибухи. За кожним вибухом дудніло в штольні, тріщали в'язання склепін'я і змагався восковий сопух у штольні. Іцко не відступав від робітників, сам помагав вертіти камінь, сам запалював льояти набойів.

Але скеля була груба й тверда, видовбування прорізу в ній тривало вже цілий тиждень і ще не було їй кінця. Зате Іцкові капітали кінчилися. Він мусів відправити всіх своїх робітників, крім чотирьох, із яких два стояло при корбі, а два з ним разом лазили до ями. І ті чимраз більш тратили охоту працювати в тій ямі і кожного разу при вибухах динаміту блідли і тремтіли.

— Ей, пане Іцко, бійтеся бога! — остерігали його робітники. — Хіба ви не бачите, як тремтить земля від тих вистрілів? Не чуєте, як тріщать дошки?

— Що то значить? — кричав Іцко, сам себе не

тямлячи. — То воскові жили близько! Ще один вибух, два вибухи, і будемо коло них. Ану, ану!

— Ні, нам життя миліше! — відмовилися робітники. — Коли хочете, ми вам ще раз навертімо дірок, а вибух робіть собі сами.

— Нехай і так буде! Робіть дірки! — мовив Іцко, сідаючи на відламок тільки що відлупаного каменя і важко дишучи з зворушення. Він трясся, як у лихорадці, і не міг дочекатися тої хвили, коли дірки в каменю будуть повиверчувані і динамітові патрони понастромлювані в них. Доконавши цього діла, робітники подалися геть, до виходової ями, що лежала кілька сажень від того місця, а Іцко лишився сам.

Він усе ще важко дихав, палений гарячкою й сердитістю на всіх людей. Далі оглянувся і побачив недалеко себе велику пачку динамітових набоїв, яких робітники не взяли з собою. Хотів гукнути, щоб вернулися і взяли динаміт, але не міг видобути з затисненого горла настільки голосу, і рівночасно подумав собі: „Сам візьму, запаливши льонти“. Ще раз зирнув і побачив гірничий дзюбак, опертий о стінку штольні. „І це добре що він тут лишився“ — мелькнула йому в голові думка. Він помалу встав і запалив льонти від патронів...

Германові робітники, щовласне працювали в штольні за тою скелею, систематично довбаючи грубезний восковий поклад, давно вже почули стукування і вибухи за скелею і, пройняті забобонним жахом перед підземними демонами, що, мовляв, добиваються на світ, дали знати Германові. Цей зараз спустився до ями і прибіг на небезпечне місце.

— Що тут сталося? Чого визлякалися? — запитав він.

— Тут щось стукає та гуркоче в скелі, — була відповідь.

— Де? В котрім місці? Як стукає? — питав Герман і наблизився до скелі.

— Стукає, як коли би хтось каміння лупав.

— Ну, що вам! — крикнув Герман, б'ючи кулаком о скелю. — Отже я нічого не чую.

Та в тій хвилі почувся страшний лускіт кам'яної стіни, розірваної динамітом. Один кусень каменя вирваний із свого відвічного місця, розторошив Германові голову і на місці положив його трупом; інші поранили декількох робітників, а по кількох хвилях у виломі показалася руда борода Іцкова. Його лице було бліде, як крейда, але уста протяглися до незвичайного на них, колючого усміху, і він, киваючи головою, мов на привітання переляканих робітників, промовив якимось гробовим голосом:

— Ну, wie geht's?¹

Потім побачив Германа з розторощеною головою, що ще лише трошки дригав ногами, лежачи горілиць і розкидавши руки, і повторив ще раз механічно:

— Ну, wie geht's, пане Герман Гольдкремер?

Та в тій хвилі гукнув новий вибух — це був вибух той пачки динаміту, що лишилася була в Іцковій штольні і якимось випадком загорілася. Іцка розірвало на шматки, і тільки його руда голова немов торгнулася раптово наперед і, закрутивши козла в повітрі, вточилася до Германової штольні. Робітники, ледве живі з страху, хрестилися та шептали беззв'язні фрази молитов на цей вид.

¹ Як вам ведеться

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ УСРР

об'єднує 9 типізованих видавництв, управління поліграфічних підприємств У. П. П. і Управління Укркнигоцентру, що поширює літературу.

В И Д А В Н И Ц Т В А

1. „Радянська Школа“.
2. Державне Технічне Видавництво „Держтехвидав“.
3. Державне Видавництво соціал-економічної літератури — „Пролетар“.
4. Державне Видавництво сільсько-госп. літератури. „Держсільгоспвидав“
5. Державне Видавництво художньої літератури „Л і М“.
6. Державне Видавництво дитячо-юнацької літератури — „Молодий Більшовик“.
7. Державне Видавництво професійно-масової літератури — „Український Робітник“.
8. Державне Медичне Видавництво — „Держмедвидав“.
9. Державне В-во військової та фізкультурної літератури — „На варті“.

ЗАМОВИТИ Й ДІСТАТИ ПОТРІБНУ ЛІТЕРАТУРУ МОЖНА З ТАКИХ АДРЕС:

Харків, вул. Першого Травня, ч. 17.

Київ, вул. Воровського, ч. 29.

Одеса, вул. Ляссаля, ч. 33.

Дніпропетровське, пр. К. Маркса, ч. 49.

Поштовим відділам Укркнигоцентру ДВОУ.

КОМСОМОЛЬЧЕ,

Ув'яжися в комсомольською книгарнею Укркнигоцентру ДВОУ, — вона відповідною книжкою допоможе підвищити політичну й загальну письменність.

ХАРКІВ, площа Рози Люксембург, ч. 11 —

„Комсомольська книгарня Укркнигоцентру ДВОУ“.

К Н И Г О Ц Е Н Т Р ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ У К Р А Ї Н И

поширює через свої філії та книгарні
всю продукцію типізованих видав-
ництв, об'єднаних у ДВОУ, так пері-
одичного як і не періодичного харак-
теру, поширює й паперові вироби,
наочне та канцелярійне приладдя.

К Н И Г О Ц Е Н Т Р
ХАРКІВ. вул. К. ЛІБКНЕХТА, Ч. 31

*Кожний комсомолец повинен стати
ланкою в справі поширення книжки
в маси, в справі здійснення культур-
ної революції.*

*Отже, комсомольче, допомагай в цій
справі нашій книгорозповсюдницькій
мережі.*

31.687

$\Phi \frac{I}{B-720}$ 1932